KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVI. évfolyam. Szeptember–Október. 5. füzet.

Ki volt Jézus?

Irta: Gálfi Lőrinc.

Körülbelől 1880 esztendővel ezelőtt történt, hogy egy János nevű embert vagy prófétát Herodes Antipas elfogatott, mert ez neki nem tetsző dolgokat mondott, és Josephus nevű történetiró szerint bezáratta egy Machaerus nevű várba, a Holttengertől keletre. Minekutánna pedig János tömlöcbe vettetett, egy Jézus nevű valaki kezdette hírdetni az Isten országát, és az emberek elcsodálkoztak az ő tanításán, mert úgy tanítja vala őket, mint akinek hatalma van és nem úgy, mint az írástudók. E tanításokat Jézus Kapernaumban és a Genezaret tava körűl végezte, hova szülőhelyéről Názáretből költözött azon meggyőződésben, hogy egy próféta sincs tisztesség nélkűl, kivéve a saját hazájában s tán azért, mert ott egy százados lakott, ki rokonszenvezett a zsidó nemzettel és nekik Kapernaumban zsinagógát is épített. Tanításának összege az volt, hogy boldogok a szegények, mert az övék az Istennek országa; boldogok, akiket az emberek gyűlölnek, szidalmaznak és kirekesztenek, mert jutalmukat megkapják Istentől; de jaj azoknak, akik beteltek és másokat üldöznek. Szeressétek ellenségeiteket és áldjátok azokat, akik titeket átkoznak. Amint akarjátok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is úgy cselekedjetek másokkal. Így az Istennek fiai lesztek A vak nem vezetheti a világtalant, mert mindketten a verembe esnek. Hanem legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes. Ne a más szemében keressétek a szálkát, hanem a magatokéból vessétek ki a gerendát. Rossz fa az, amely rossz gyümölcsöt terem. A tövisről nem szednek fügét, sem a szederindáról szőlőt. A jó szívből csak jó jöhet elő, a gonoszból pedig csak gonosz.

Az így vetett magvak némelyike jó földbe talált esni. Jézusnak nemcsak hallgatói, hanem segítő társai is akadtak. A nép

vak vezetőinek az így megindult mozgalom nem tetszett. Jézust először cáfolgatni, azután üldözni kezdték és végűl keresztfára feszítették. De a Jézus tanításai mégsem haltak meg. Az emberiség történelmének utolsó kétezer esztendeje mindíg csak közeledett a Jézus tanításainak megvalósítása felé, azoknak igazságát ma inkább érti és érzi, mint ezelőtt értette, de megvalósításától még nagyon messze van.

Azoknak elhangzása óta e tanítások nemhogy vesztettek volna erejükből és értékükből, hanem folyton erősödtek. Ott voltak az emberiség kétezer esztendős történetében és azon uralkodtak, az emberek cselekedeteit irányították, csinálták magát a történelmet, átalakították a föld nagy részét, megváltoztatták az emberek ízlését, eljárásait és ott vannak ma is mindennapi életünkben, gondolkozásunkban, itéleteinkben, és csaknem abszolut tekintéllyel irányítják cselekedeteinket, érzésünket és gondolatunkat. Erkölcsi fennségükben csaknem az örökkévalóság jellegét viselik magukon, szemben mindazzal ami ezeken kívűl még az emberi lelket érdekli, legyen az bármilyen fontos gazdasági, politikai, egészségi vagy tudományos kérdés.

A theológiai gondolkozásnak épen napjainkban legfontosabb, legáltalánosabb és legdivatosabb kérdése az, hogy ki volt az a Jézus, aki tanításaival e nagy lelki, szellemi vagy erkölcsi mozgalmat megindította. Tán az egész tizenkilencedik század theologiai gondolkozóit e kérdés foglalkoztatta első sorban, de az utóbbi két évtized csaknem kizárólag ezzel foglalkozott és foglalkozik. És a kérdés ma nem dogmatikus vita, hanem komoly, tudományos, érvekkel bizonyított, tapasztalatokon, megfigyeléseken, következtetéseken alapuló és így meggyőző kutatás, mely pozitiv eredményekben nyilvánul meg legalább azok számára, akik nem menekülnek a bizonyítás elől a vakhit vagy a tekintély légváraiba, hová embernek bejutnia nem lehet. A kérdés feltevése ma tehát nem arra az emberi gyarlóságra vall, hogy a Jézus tanításait nem értjük és így tekintélyt keresnünk a kérdésben, hogy ki volt Jézus és az erre adott válasszal fedezetet magunknak, hogy miért hirdetjük a Jézus tanításait. Hanem a cél tudományos és minket csak azért érdekelhet, mert a Mester helyes megismerése, a tanítások helyes megismerését is elősegíti.

Maga a kérdés nem új, hanem ott volt a kereszténység történelmében állandóan. Felvetődött a reformáció korában és szülte

a Socinianus és unitárius mozgalmat. Ott volt a negyedik század vitáiban és szülte az úgynevezett egyetemes zsinatok, különösen a niceai zsinat határozatait. Ott volt a zsidó-keresztény és pogány-keresztény gondolkozásban és létrehozta az úgynevezett páli levelek, közönséges levelek, a negyedik evangelium és jánosi levelek theologiai felfogásait. Ott volt maguknak az apostoloknak és követőiknek lelkében és kifejezést nyert az úgynevezett synoptikus evangeliumokban. Azonban mindezek a feleletek csak az illető kornak, zsinatnak, követőnek vagy tanítványnak nézetét tárja elénk. A mai tudományos gondolkozás ezekkel nem elégszik meg, hanem egyenesen azt akarja megérteni, hogy Jézus minek és kinek tartotta magát és így a Jézus öntudatának kikutatására vállalkozik tudományos módszereivel.

Én is ez előadással ilyen nézőpontból akarok foglalkozni a kérdéssel, hogy ki volt Jézus. Távol van tehát tőlem minden dogmatikus felfogás és felekezetieskedés és még távolabb az, hogy valakinek egyéni hitét akarjam megdönteni. Célom csak az, hogy a kérdésről egyen-egyen gondolkozzunk, elmélkedjünk, mert meggyőződésem, hogy egyéni gondolkozás nélkül mindenkinek hite csak előítélet és elfogultság, mely az értelmes ember méltóságával nem egyezik meg.

A Jézus öntudatába, valamint bármely öntudatba beletekinteni csak közvetített uton lehet. Az öntudatnak meg kell nyilvánulnia, kifejezésre kell jutnia valamelyes alakban, hogy az szemlélhető legyen. A Jézus öntudata az ő tanításaiban nyilvánult meg s ha e megnyilvánulásban nagyot, szépet vagy igazat látunk, úgy az ő lelke volt nagy, szép és igaz. E tanítások a három első evangeliumban találhatók meg legfőképen, amelyeket éppen azért neveznek synoptikus evangeliumoknak, mert meglehetős egyformában és csaknem azonos tartalmú tanításokat közölnek magától Jézustól. E tanítások színvonala olyan magas, hogy az íróktól nem származhattak, mert nagy ellentétet mutatnak azon részekkel szemben, a miket az írók a saját gondolkozásukból, vagy csak másoktól toldottak műveikbe. Így kérdésünkre is, hogy ki volt Jézus, nem nagy világosságot vetnek azok a részek, amelyek azt tárgyalják, hogy mások kinek tartották Jézust; hanem inkább ott kell keresnünk a feleletet, ahol Jézus maga mondja magát valaminek. A dolog természetéből is önkényt érthető, hogy minden szót és minden mondást, amit a synoptikus írók Jézussal elmondatnak, nem tekinthe-

tünk feltétlenül hitelesnek és épen a hitelesek kiválasztásában kell igénybevennünk minden tudást és eszközt, amelyet az emberi értelem kitalál és célravezetőnek elfogadhat. Ugyanis az öntudat megnyilvánulását még közönséges dolgokban is félreérthetik, egyénileg foghatják fel s annak leírásánál az író beviheti a saját fogalmát és szavait, sőt céljait is. Mennyivel könnyebben megtörténhet ez egy nagy lélek megnyilvánulásánál, melyet átérteni is sokkal nehezebb! Jézus maga is sokszor panaszkodik, hogy őt nem értik meg s igyekszik magát megmagyarázni még tanítványai előtt is.

Jézus magát a legtöbb alkalommal és legszivesebben az ember fiának nevezte. Sajátságos jelenség, de mindenesetre fontos és jellemző, hogy azon számos mondásban, melyben e kifejezés előfordul, mindíg csak Jézus nevezi magát ember fiának és más senki, valamint az is, hogy Jézus mást senkit sem nevez ember fiának, hanem csak saját magát. Mások nevezhetik őt más néven, tarthatják prófétának, Illyésnek, Jeremiásnak, a Dávid fiának, felkentnek, Krisztusnak, Messiásnak, királynak, Isten fiának stb., ő azonban sohasem nevezi magát másnak mint ember fiának, vagy pedig e nevet a személyes névmás alakjaival helyettesítve. Egy másik igen fontos jelenség az, hogy Jézus az ember fia kifejezés használatába mintegy beleszokott. Tanításai kezdetén nem használja gyakran. Szereplésének első felében csak ritkán használja e kifejezést, annyira, hogy kérdésessé teszi, hogy vajjon nemcsak a későbbi gyakori használat szuggerálta-e az íróknak, hogy azt a Jézus korábbi tanításaiba is belevigyék. Az evangeliumok némelyike épen a személyes névmást is teszi az ember fia helyett. De szereplésének vége felé e kifejezés használata mind gyakoribb, sőt csaknem kizárólagos lesz. Gondolatom szerint, ha megakarunk felelni a nehéz kérdésre, hogy ki volt Jézus, vagy legalább, hogy ő magát kinek tartotta, úgy az ember fia kifejezésről kell kikutatnunk, hogy a Jézus tudatában annak milyen jelentése lehetett és miért vált az neki kedvenc kifejezésévé. E kérdés körül ma már egész nagy irodalom áll az érdeklődők rendelkezésére, sajnos azonban, nem magyar nyelven.

Az ember fia kifejezés a Jézus korában nem volt új, azt nem Jézus találta ki. Az a körülmény, hogy Jézus gyakran használta, de annak magyarázásába nem kezdett, sem tanítványai annak jelentését nem kérdezték meg tőle vagy legalább az evangeliumok ilyen nagy fontosságú dologról egyáltalán említést sem tesznek,

azt látszik bizonyítani, hogy Jézus idejében e kifejezés közkeletű volt s jelentését a Jézus hallgatói ismerték. Az ótestamentumi irodalomban e' kifejezés már ismeretes és eredeti jelentésében *embert* jelentett. Így a nyolcadik zsoltár az kérdi:

Micsoda az ember, hogy megemlékszel róla?
És az embernek fia, hogy gondod van reá.

A Mózes 4. könyve az embert éppen e szavakkal állítja szembe Istennel: Nem ember az Isten, hogy hazudjék és nem embernek fia, hogy megváltozzék. Így használja a Jób könyve (16. 21; 25. 6) és Ézsaiás (51. 12) is.

Ez eredeti jelentés azonban már az ótestamentumban némi változást is mutat. Istennek angyalai rendesen ember alakot öltenek, amikor emberekkel érintkeznek és az apokalyptikus irodalomban az ilyen isteni megbízatást teljesítő lény ember fiának van elnevezve. Ezékielt Isten mindig ember fiának szólítja és így adja neki tudtára a maga akaratát. Ez értelemben tehát az ember fia már több volt az embernél, mert isteni megbízatást kapott embert jelentett. Így a zsidónyelv használatban éppen nem a gyenge és gyarló embert jelentette Istennel szemben, hanem olyan embert, aki Isten akaratát teljesíti.

A zsidók által várt Messiás is ilyen Isten akaratát teljesítő, Isten lelkétől áthatott és Istentől nyert hatalommal eljövendő lény volt s így lehetetlen volt, hogy neki is ne adják a nyelvtudatban meglevő „ember fia" elnevezését. A Dániel és Énok könyvében a Messiást tényleg ember fiának is nevezik, ki az Isten országát megalapítja e földön. Most már tehát az a kérdés, hogy vajjon Jézus, ki az ótestamentumi irodalmat ismerte és többször magyarázta, azonosította-e magát e Messiással és azért nevezte ember fiának?

A synoptikus evangéliumok mindenike megőrizett egy jelenetet a Jézus életéből, amely e kérdéssel szoros összefüggésben van és a Jézus öntudatára e kérdésben világot vet. Talán éppen ma,* de mindenesetre a husvétot megelőző hetekben 1881 éve annak, hogy Jézus tanítványaival együtt elment Kapernaumtól északra Caesarea Filippi falvaiba, amely vidéken felyül már tudomásunk szerint nem is járt. A három evangélium szerint „útközben megkérdé az ő tanítványait, mondván nekik: Kinek mondanak engem az emberek? Ők pedig felelének: Keresztelő Jánosnak; és némelyek Illyésnek, némelyek pedig egynek a próféták közűl. És ő

* Ez előadás a husvét előtti hetekben tartatott.

monda nékik: Ti pedig kinek mondatok engem? Felelvén pedig Péter, monda neki: Te vagy a Krisztus." És rájok parancsola, hogy senkinek se szóljanak felőle. És kezdé őket tanítani, hogy az ember fiának sokat kell szenvedni és megvettetni a vénektől és a főpapoktól és írástudóktól és megöletni, és harmadnapra feltámadni." Ez a Márk leírása, mely legrövidebb s mellyel Lukáks is általában megegyezik. Csak Máté színezi ki a dolgot kissé élesebben. De mindhárom tudósítás szerint Jézus feltette a kérdést és az erre adott feleletek is nagyjában azonosak. Nincs tehát semmi okunk arra, hogy e jelenetet megtörtént eseménynek ne tekintsük. Milyen világot vet ez esemény a Jézus öntudatára? Miért tette fel a kérdést tanítványainak? Azért, mert a kérdés Jézust is érdekelte, mert maga is kiváncsi volt reá s mert maga sem tudta, hogy mások és a tanítványok milyen feleletet adnak a kérdésre. Nehány nappal, vagy legfennebb pár héttel a nagy péntek előtt, amelyen keresztre feszítették, tehát Jézus még sohasem tanította volt tanítványainak azt, hogy ő kicsoda, vagy hogy ő a Messiás. Jézus itt nem leckét kérdez tanítványaitól, amelyet ő már nekik azelőtt tanított s most csak kikérdez, hanem információt kér tőlük a mások véleményéről és azután az ők véleményét is megkérdi. A Márk és Lukács leírása szerint Jézust magát is meglepte a Péter által adott felelet, attól meg is ijed és megparancsolja a tanítványoknak, hogy senkinek se szóljanak felőle. E tiltó parancs kiadását a Máté evangéliuma is elismeri. Mit jelent e tiltó parancs? Semmiesetre sem azt, hogy a Jézus belső tudatában a Péter felelete merő ellentmondásra talált. Mert ekkor Jézus nyiltan megmondotta volna, hogy: tévedsz Péter, mert én nem vagyok a Messiás. De azt sem jelentheti, hogy Jézus igazat adott Péternek. Sőt éppen azzal szemben foglal állást és mondja tanítványainak, hogy az ember fiának sokat kell szenvednie, megvettetnie a vénektől és a főpapoktól és írástudóktól és megöletnie és harmadnapra feltámadnia.

Kétségtelen, hogy az az általános emberi gyarlóság, mely a megtörtént dolgot szereti előre megmondottnak és előre látottnak tüntetni fel, a Márk rövid leírásába is vitt be idegen elemeket. Ilyen *post eventum*, vagyis utólagos jóslásnak kell tekintenünk tán a megöletést is, de mindenesetre a harmadnapi feltámadást. De a megvettetésről és szenvedésről szóló tanítást valóban elmondottnak vehetjük, mert azokat Jézus többi tanításaiban is megtaláljuk. Sőt a vének, t. i. synhedristák, főpapok és írástudók is benne lehettek Jézusnak ekkor mondott szavaiban.

A Márk rövid, de valószínűleg legrégibb, leghitelesebb és legmegbízhatóbb leírása pontos részletezéssel még azt is elmondja, hogy Jézus e tanítást nyilván mondotta és az a nagyratörő Péternek nem tetszett, Jézust félrehívta magához és megdorgálta. Jegyezzük meg jól: *Péter Jézust* megdorgálta, kit csak azelőtt az ő híres vallomásával Messiásnak mondott. Miért? Nyilván azért, mert Jézus nem fogadta el a Messiás nevet s így nem támogatta az ő nagyravágyó ötletét. „És ő megfordulván és az ő tanítványaira tekintvén, megfeddé Pétert, mondván: Távozz tőlem Sátán, mert nem gondolsz az Isten dolgaira, hanem az emberi dolgokra.

E rövid, klasszikus tárgyilagossággal előadott és meghitt közvetlenségről tanuskodó előadás a Márk egész leírása iránt olyan bizodalmat kelt fel, hogy az ember alig tud megszabadnlni a kisértéstől, hogy nála ne csak a megöletést, hanem még a harmadnapi feltámadást is ne vegye Jézustól származónak. Pedig úgy ezek, mint az ezek után következő kereszt felvevés csak a Jézus halála utáni suggestio által kerülhettek a Jézus szavai közé. Természetes, hogy az egész jelenettel nem vagyunk a feltétlen bizonyosság, hanem csak a valószinüség birodalmában, mint csaknem minden egyéb tudásunkkal. De e valószínüség azt mutatja, hogy Jézus az ő Messiásságát nem tanította és még tanítványai gondolatából is ki akarta írtani azt, hogy őt a zsidók által várt politikai vagy nemzeti Messiással azonosítsák.

Azonban a Jézus többi tanításaiból tudjuk, hogy ő az Isten országának közeli eljövetelét hírdette, abban nemcsak hitt, hanem meg volt győződve arról, hogy ez ország eljövetelében Isten neki különös szerepet adott és éppen őt tette első hírdetőjévé és megalapítójává. Miért nem tartotta és miért nem hírdette tehát magáról nyíltan, hogy ő a Messiás? Gondolatom szerint e kérdésre adható helyes feleletben tudjuk megoldani, hogy ki volt Jézus és miért nem nevezte magát Messiásnak, hanem inkább emberfiának.

Jézus a zsidóknak a Messiásról alkotott és már megcsontosodott felfogását nem osztotta, hanem mint egyéb fogalmaikba, úgy ebbe is új és mélyebb jelentést vitt be. Erre szintén egyenes bizonyítékot találunk a Jézus tanításaiban. Kora a Messiást a Dávid fiának tartotta, Jézus ellenben az írástudókkal folytatott beszélgetésében vagy vitájában mindhárom synoptikus szerint a maga nézetét szembeállította az írástudókéval és szokása szerint a szentírással bizonyította is. Bizonyítása szerint maga Dávid nevezte a Mes-

siást urának; mimódon fia hát neki? És Márk szerint „a nagy sokaság örömest hallgatja vala őt“ (12. 35. s köv. II. 20. 41—44; Máté 22. 41—46). Kora felfogása szerint a Messiásnak azért kellett a világra jönnie, hogy azon uralkodjék: a Jézus felfogása szerint az embernek fia nem azért jött a világra, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és adja életét váltságul azokért (Márk 9. 35; 10. 44—45; Máté 20. 20—23; Lukács 22. 27).

Jézus magát az ő lelkében Messiásnak tartotta, amennyiben életét az Isten országának megalapítására szentelte. E célra vette maga mellé tanítványait is és hitte, hogy munkája teljessé is lesz. Istenében és a maga meggyőződésében annyira hitt, hogy mikor e földi élet önzésén és közönyösségén terveit megtörve látta, sőt érezte, hogy neki is éppen úgy el kell vesznie, mint előtte a többi emberfiának, ki az Isten országát munkálta: reménységét ő is az Isten hatalmába vetette és hirdette, hogy „az ég és a föld elmúlnak, de az én beszédeim semmiképen el nem mulnak (Lukács 21. 37. V. ö. Máté 5. 18; 24. 34—36).

Így az ember fia és a Messiás a Jézus tudatában nem volt két különálló és egymástól eltérő fogalom. Ezért vallatásánál, mikor a főpap a Márk rövid előadása szerint megkérdezte őt: „Te vagy-e a Krisztus, az áldott Isten fia?“ Jézus így felelt: „Én vagyok. És meglátjátok majd az embernek fiát ülni a hatalomnak jobbján és eljőni az ég felhőivel“. (14. 61—62.) Nézete csak a Messiás fogalma körének meghatározásában tért el korának felfogásától. Ő a Messiást általános emberi Messiásnak tekintette, de nem külső politikai hatalom megteremtőjének, hanem az erkölcsi világ, az Isten országa, megalapítójának. Ez értelemben magát Messiásnak tekintette, de a fogalomzavar kikerülése végett nem nevezte annak, sőt tanítványainak is megtiltotta, hogy őt Messiásnak nevezzék. Inkább választotta tehát magának az emberfia nevet, mely az ő nézete szerint jobban kifejezte az ő szerepét és hivatását az emberek között. E névvel emberi voltát akarta hangsúlyozni, de nem gyarlóságát és gyengeségét Istennel szemben, amint ezt némelyek értelmezni akarják, hanem éppen azt a hatalmat és méltóságot, mely már a nyolcadik zsoltár gyönyörű mondásában is ki van fejezve: Mikor látom egeidet, a te ujjaidnak munkáját, a holdat és a csillagokat, amelyeket teremtettél: Micsoda az ember, mondom, hogy megemlékezel róla és az embernek fia, hogy gondod van reá. Hiszen kevéssel tetted őt kissebbé az Istennél és dicsőséggel és tisztességgel megkoronáztad

őt! Úrrá tetted őt kezeid munkáin, mindent lábai alá vetettél. E hatalom és méltóság vagy dicsőség és tisztesség a Jézus tudatában még nagyobb lehetett, mint a zsoltáríróéban, mert az Jézusnál nemcsak a külső világra, hanem a belső, lelki és erkölcsi világra is kiterjedt olyan intenziv mértékben, amilyenről a zsoltárírónak aligha volt fogalma. Ez értelemben az ember fiának nemcsak arra van hatalma, hogy a szombatot helyesen értelmezze, vagyis ura legyen a szombatnak (Márk 2. 28), hanem arra is, hogy a bűnöket megbocsássa e földön (Márk 2. 10; Lukács 5. 24; Máté 9. 6). E méltóság és hatalom nem a külső világi fényben és tekintélyben nyilvánúl meg a Jézus személyét illetőleg, hanem erkölcsi fenségben. E földön az ember fiának sokat kell szenvednie és megvettetnie, nincs fejét hova lehajtania (Lukács 9. 58; Máté 8. 20), sőt tán életét is el kell veszítnie (Márk 9. 31), az erkölcsi világban azonban ő a gazda (Luk. 13. 25), ki beereszt, vagy kirekeszt, ő a biró, ki eljő az ő dicsőségében és beűl az ő dicsőségének királyi székébe (Máté 25. 31) és elválasztja a népeket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől és vallást tesz Isten előtt az emberekről (Márk 8. 38; Lukács 9. 26; 12. 9; Máté 10. 33). Ellene mondani olyan nagy bűn, hogy annál nagyobb csak a szent lélek káromlása lehet (Márk 3. 29; Lukács 12. 10; Máté 12. 31—32).

Így az ember fia a Jézus tudatában azonos volt a Messiással, de nem külső világi értelemben, hanem belső, lelki és erkölcsi értelemben. Ő volt a Messiás, aki megalapította az Isten országát és azon uralkodni is fog a világ végezetéig, amig t. i. Isten fog uralkodni ember fölött. De ennek idejéről senki semmit sem tud, sem az égben az angyalok, sem a fiu, hanem csak az Atya. (Márk 13. 32.)

A hit lelki alapjai.

Írta: Dr. György János.

Mi az általános lelki oka a különböző műveltségű és fajú emberek között a lényeges vonásaiban egyező vallásos hitnek? Mi lehet az ember és a külvilág természetében az az erő, amely a csak ötig számlálni képes sarkvidéki eszkimótól fel a művelt társadalom legmagasabbban szárnyaló nagy szelleméig minden embert bizonyos természetfölötti lény vagy lények elismerésére sarkal? Vajjon merő képzelődés, vak tudatlanság, a természeti világ pusztító hatalmai miatt keletkező ideges félelem-e az, ami az elmét, az érzelmet emberfölötti lelki hatalmak teremtésére készteti? Az egyebekben anynyira okos és gyakorlatias görögöknél és rómaiaknál az elmének csak oktalan, játszi elkalandozása lett volna-e az a gazdag mithologia, amely minden természeti és emberi erőt és tehetséget egyegy istenség alakjában személyesített? Az emberi sors kormánykerekét forgató Fortuna, a harc ügyét intéző Mars, a szivek szerelme fölött uralkodó Venus és a görög-római pantheon annyi más kisebbnagyobb istene csak a költészet és képzőművészet által saját céljaik szolgálatára alkotott költött lények voltak-e? A józan üzleties észjárásukról híres és a takarékosságban az önsanyargató fösvénységig menő kinaiak valami képzelgős babonának és megmagyarázhatlan vesztegetési vágynak hódolnának akkor, amikor elhalt őseik, nagy embereik szellemeit évente kétszer dús lakomával traktálják? A praktikus okosságukról közmondásos angolokat valami oktalan és céltalan mámor lepte meg akkor, amikor óriási munka és pénzáldozatok árán tucatszámra építették a hatalmasnál hatalmasabb székesegyházakat? Midőn a vallásos képzelet, Madách módjára, minden országban, minden égöv alatt lelkes személyben szemléli a világ jó és rossz erőit kormányzó hatalmat, midőn a jót, a tökéletességet Istenben, a gonoszat, a kinzó fogyatkozást az ördögben személyesíti; vajjon akkor teljesen alaptalanúl ruház-e fel személyes

természettel oly valóságokat, amelyek ilyen jelleggel tényleg nem bírnak?

Napjainkban szaporodó számmal vannak oly okos, bölcs és becsületes emberek, akik ezekre és hasonló kérdésekre határozott igennel felelnek. Igen sajátságos, hogy azok, akik a vallásos hit okszerű jogosúltságát eképen tagadják, legsűrűbben a Darwin fejlődési elméletére hivatkoznak bizonyítékul Azt mondják: az ember állatból fejlődött emberré, s minthogy az állat életében a vallás szerepének semmi jelentős nyomára nem találunk, az emberre nézve sincsen a vallásnak semmi komoly jelentősége; és ha a vallás mégis oly nagy szerepet játszott a történelemben, ez csak az emberek gonoszságának tulajdonítható: a gyöngék és együgyűek fölött uralkodó erősek és okosak egy hatalomban végtelen s haragjában ellenállhatlan Istent gondoltak ki az uralmuk alatt nyögő szerencsétlenek rémítésére és saját hatalmuk szilárdítására.

Az ily gondolkozásúaknak a fejlődési tanra való hivatkozása, annak az igazolása végett, hogy a vallásos hit az emberben nem őseredeti és nem lényeges tulajdon, hanem csak az emberi nem éretlenségének ártalmas fattyuhajtása, azért sajátságos, mert ép az emberi nem fejletlen korában találjuk föl a vallásos érzés legnagyobb erejét. Sőt elmondhatjuk, hogy éppen a vallás az, ami a kezdetleges embert az állattól leginkább megkülönbözteti. Mert hisz egyes állatok, mint például a hangyák, méhek, majmok a társas munka és együttélés művészetében, szándékaiknak egymással való közlésében, egyéni ügyességben gyakran fölülmúlják a vad embert. Annak azonban még soha senki semmi nyomát nem találta, hogy bármely állat is fogalommal bírna természetfölötti lényekről. Azért a fejlődési elmélet alapigazságainak teljes felforgatását vonja magával az a tan, amely szerint a fejlődésben az embert az állatnál különbbé tevő egyik leglényegesebb emberi tulajdonság, a vallási képesség csupán az emberiség gyermekkori ábrándozásának a károszéletű szüleménye. Mert ha azt mondjuk, hogy az emberi nem értelmi fejlődése a vallásos hitet fejlesztés helyett lassanként kiküszöböli: akkor ugyanannyi, sőt nagyobb joggal, azt is kell állítanunk, hogy értelmi fejlődésünk idővel megsemmisíti akarati és okoskodási képességeinket. Különös hát, hogy az állításukban foglalt végzetes ellentmondás dacára is, a vallás fölösleges, sőt veszélyes voltát sokan hírdetik. Nehány évvel ezelőtt például az amerikai Starbuck ezen kérdésére: „Mit jelent Önre nézve a vallás? —

többek között ezt a feleletet kapta egy különben értelmes jenkitől: „Azok az emberek, akik templomba nem járnak és semmi vallásos meggyőződéssel nem bírnak, a legjobbak. Könyörgés, himnuszok éneklése, prédikálás ártalmasak: — arra tanítanak, hogy valami természetfölötti hatalomra támaszkodjunk, holott önmagunkra kell támaszkodnunk. Én az Isten nem hivésében az önmérséklet erényét gyakorlom. Az isten-eszme tudatlanságban, félelemben, s a természet ismeretének általános hiányában fogamzott". „Amint életkorunk lejárt, kimúlunk: — halhatatlanság sem létezik sehol."

Ha a vallásnak ekként való megítélése, már tisztán fejlődéstani szempontból is, merő képtelenség, akkor miként alkothat arról ilyen ítéletet imént idézett emberünk, egy 67 éves öreg bácsi, akinek 45 évi üzleti foglalkozás nyújtott bő alkalmat igen sok ember közeli megismerésére?

E kérdésre két irányban kell felelet után kutatnunk. A vallás tekintélye hiányának az okát megtalálhatjuk egyfelől a vallásnak válságos elértéktelenedésében és megtalálhatjuk másfelől emberünk lelki szegénységében.

Emberünk, aki — úgy látszik az evangéliumokban annyit ócsárolt képmutató farizeusokhoz és írástudókhoz hasonló vallásos emberek között élt, ezt a vallomást teszi: „Úgy találom, hogy azok a legvallásosabb és legbuzgóbb emberek, akik a legkevésbé egyeneslelkű és erkölcsös emberek". Hasonló vallomást nálunk is nem egy vidékről tehetnének a tapasztaltak. Hisz önként is érthető az, hogy oly emberek érezhetik a legélénkebben valami természetfölötti, valami megváltó segítség szükségét, akiket a legsúlyosabban, a legmélyebbre nyom alá a bűn terhe. Ámde a vallás hitelét nem ez a jelenség ássa alá, hanem magának a vallásnak olyan megromlása, amely a vallásosság és erkölcsösség közötti ellentét fenntartására nemcsak teret, de néha egyenesen példát is ad.

Azok az óriási áldozatok, melyeket a vallásos hit ápolására szolgáló papi rend ellátására állam és társadalom bőkezűen hoz meg; az a nagy lelkesedés, amellyel minden korban és minden országban a legnagyobb művészek vetekedtek nagy vallási események méltó megörökítésében, keresztény hitünk alapítója élettörténete nagy mozzanatainak a drámai szemléltetésében; az az odaadó munka, amellyel a hit fontosságának hirdetésére annyi monumentális templomot emeltek a buzgó lelkek; a Jézus nevének az a varázshatalma, melynek tiszteletére a világ legtisztesebb uralkodói

is gyalog, levett kalappal, az alattvalók tarka tömegébe vegyülve indúlnak körmenetre: mind-mind azt a mindenekfölött álló jelentőséget akarják foghatóvá tenni, amelyet mindannyiunknak tulajdonítanunk kell a Jézus által eme két tételben összefoglalt vallásunknak: Szeresd az Istent teljes lelkedből és szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Ha azonban keresztény hitünknek e vasárnapi oldalával szemben, annak hétköznapi alkalmazását keressük, akkor keserű fájdalommal kell szemlélnünk ünnepélyes órákban következetes egyöntetűséggel vallott hitünknek tetteinkkel való következetes meghazudtolását. Keresztény hitéletünknek e visszásságai talán éppen azokban az emberekben váltak a legkirívóbbakká, akiket sorsuk akár vallási, akár világi téren, vezető és példaadó polcra állított. E visszásságok aztán szintúgy csábítják a jellemben selejtesebb egyéneket arra, hogy amig jelentéktelen külsőségekben kifogástalanúl vallásosaknak igyekeznek föltünni: addig minden jelentős ügyben a vallás ellenkező parancsaira való minden tekintet és felebarátaikkal szemben tanusított minden könyörület és szeretet nélkül törnek mások érdekeinek a feláldozásával a saját kapzsi vagyoni és hatalmi vágyaik kielégítésére.

Kereszténységünk e rettenetes fogyatkozásaiból következik az, hogy, miként Tolsztoj, részint éppen azok az emberek kelnek ki a legélesebben a keresztény hitnek ma élő romlott alakja ellen, akik a vallás ügyét leginkább szivükön hordják, akiknek az erkölcsi ítélete a legmegbízhatóbb, és akik a legmélyebb vallási belátással birnak.

A valóságos vagy csak látszólagos vallástalanság másik oka már nem annyira a hit egyházi és világi gyakorlatának általános tökéletlenségében; hanem inkább a hitetlen személy egyéni természetében keresendő. Vannak ugyanis emberek, akik oly természetes, hogy ne mondjuk állati, életet élnek, amely vallásos eszmékkel való foglalkozásra alkalmat nekik sohasem enged. Imént idézett emberünk önmagáról így nyilatkozik: „Nagyon élvezem a természetet, különösen szép időben . . . Vasárnaponként ki szoktam rándulni vidékre, 10—12 angol mértföld távolságra . . . Templomba sohasem megyek; de előadásokat, ha jók, hallgatok. Minden gondolatom és elmélyedésem vidám és természetes, mert kétkedés meg félelem helyett úgy látom a dolgokat, amint vannak; mert igyekszem környezetemhez alkalmazkodni. Ezt tekintem én a legmélyebb törvénynek! Az ember haladó állat“.

Ez utóbbi jól ismert ítéletében talán csakugyan igaza lenne emberünknek, ha hit dolgában mindenki úgy állana, mint ő. Hanem oly állapotban elképzelhetlen volna az az erkölcsi haladás, amelyben pedig a mi hitetlenünk is hiszen. Valóban megfoghatatlan a vallástalan embereknek az az elmeállapota, amelynélfogva a bűnt az ember természetrajzához tartozó rosznak ismerve s a magaviselet legfőbb szabályául a környezethez való gépies alkalmazkodást tekintve, mégis legyőzhetőnek vélik a bűnt. Itten szereplő materiálistánk azt mondja: „Nekem úgy tűnik föl, hogy a bűn a még eléggé elő nem haladott ember fejlődésével járó esetleges föltétel, — egy betegség. A fölötte való tépelődés csak sulyosbítja a betegséget. Azt kell gondolnunk, hogy egy millió év mulva a méltányosság, igazság, szellemi és anyagi jó rend annyira meg lesz szervezve és állapítva, hogy a gonoszságról, vagy bűnről senkinek sem lesz képzete". De vajjon mi fogja a bünt, az erkölcsiségnek ezt a betegségét kiirtani? Semmiesetre sem az a gondolkozás, amely a dolgokat elfogadja, helyesli úgy, amint azok vannak; mert ez elfogadva a bünöket is úgy, amint azok vannak, az erkölcsi rosszat nemhogy visszaszorítaná, hanem eddigi garázda uralmában még inkább megerősíti, állandósítja. Még kevésbbé fogja kiirtani a bűnt az a magaviselet, amelynek legmagasabb erkölcsi elve a környezethez való alkalmazkodás: a környezetben ugyanis rendkivül nagy teret foglalnak el a törvények által jogosakul elismert, az erkölcs által azonban föltétlenül kárhoztatott bűnök; s ha már most mi a környezethez alkalmazkodva ezekhez a bűnökhöz is alkalmazkodunk, akkor ahelyett hogy a hatáskörünkbe eső bűnöket saját erényeinkkel cseréltetnők föl, inkább magunk leszünk hallgatag vagy tevékeny részesei a környezetünk bűneinek.

Elismerve tehát annyit, hogy léteznek földhöz ragadott lelkek, akik a vallás tárgyainak felfogására oly csekély lelki érzékenységgel birnak, hogy a hit tárgyainak valóságát határozottan tagadni képesek. Mégis bizonyosra kell vennünk az ily emberek öncsalódását. Ez abból látható, hogy bár a hit legelemibb fogalmainak az igazságát is tagadják: mégis elismernek oly tényeket, amelyek ama szóval letagadott fogalmak hitét tettben föltételezik. Így például nagy részük elismeri az emberiség erkölcsi tökéletesbülését, ami pedig csak úgy képzelhető el, ha létezik Isten, aki az igazi erkölcsi jót a világ minden hálátlansága ellenében is jutalmazni, s

a rossz feletti diadalában biztosítani képes. Azonkivül minden látszólag hitetlen ember hisz az élet jóságában, mert máskülönben azt elvetné magától. Az életnek ez a becse önmagától nem származhatik, mert hisz igen sok látszólag hitetlen ember életében több a fájdalom, mint az öröm. Amikor az ily emberek az élethez mégis ragaszkodnak, e tényökkel amellett tesznek bizonyságot, aki az őszinte hivők szerint az életnek örök forrása és örök értékadója.

Miután így már tisztába jöttünk azzal, hogy a hit valóban minden embernek lényeges emberi tulajdona: most visszatérhetünk első és főkérdésünkre, fölkeresendők azokat az okokat, amelyek a hivőben a hit alapjai.

Mi van a külvilágban, és mi van az emberben, ami a hitfogalmak keletkezését, fennmaradását és továbbfejlődését megokolja?

A gondolkozó elméjében kétséget nem szenved annak az igazsága, hogy a tudománynak mindaz a sok, eredményekben gazdag kutatása, amely korunkban a hit oszlopait világszerte megrendítette, valamikor ismét új, a régebbieknél sokkal nagyobbszerű, az emberi boldogságot sokkal inkább védő és támogató, rendíthetlen oszlopokat fog állítani a megrendűltek helyébe. Ez újra épülő hitnek már is vannak vértanúi; de a jövőben még sokkal többnek és sokkal nagyobbaknak kell lenniök, hogy ez újjászületendő hit is a régi üdvözítő hatalmával birhasson. S miként régen a Jézust követő vértanuk bizonyságtétele után majd szolgálatába szegődik ennek is a világi hatalom, az irodalom és művészet és miként mai hitünkéit, ennek tárgyait is az emberiség legmagasabb eszményeiként fogják dicsőiteni.

Jól megfontolva ugyanis valami felfoghatatlan képtelenségnek látszik az, hogy a tudomány az okszerű hitnek bármily körülmények között is nem erősítésre, hanem gyöngítésére szolgálhasson. Nézzük csak e kérdést közelebbről!

A tudomány az ő munkájával általában két fő irányzatot árul el. Részint boncolja, elemzi a laikus, a tudatlan szemléletében is felötlő tárgyakat és tényeket; részint pedig a már adott tárgyakat és tényeket osztályozva, összehasonlítja, összegezi s azokból általános következtetéseket von. Előbbi az analizis, az elemzés utóbbi a szintézis, az általánosítás munkája.

Nós, úgy az egyikre, mint a másikra vonatkozólag azt kell

állítanunk, hogy a tudományos vizsgálat végső eredményei vallásiak. Vegyük fel az elemzésnek bármely példáját és ez állításnak az igazsága felől mindjárt könnyen meggyőződhetünk. Mondjuk, hogy künn a szabadban egy növényt elemzünk természettudományilag. A fát szervi alkotóira bontjuk, s megkülönböztetjük az ő életműködésében fő szerepet vivő gyökérzetet, törzset, ágazatot, levélzetet és igy tovább. Aztán keressük azokat a tényezőket, amelyek az egyes részeknek és az egész fának az életműködését megszabják. Majd boncoljuk az egyes részeket, előbb külső, aztán meg belső vegyi összetétele és összetartása szerint. S mind e különböző kutatások minő következtetésekre fognak vezetni? Nemde a fa életét és életműködését illetőleg az a legérdekesebb, legfontosabb kérdés, mi képezi magát a fának életét? Ám e kérdésre a tudomány utóvégre is csak azzal a „föltevés"-sel bir válaszolni, hogy az Isten adománya. E felelet kimondásáig a csirázás, a fejlés folyamán, s tovább a növények és szerves lények keletkezésének történetén keresztül talán földgolyónk, vagy éppen a mindenség alakulásának a határáig vezet vissza bennünket: itt azonban mégis csak kénytelen a hivő szavaival adni meg a kis kérdésre a nagyszerű felelet.

Ismét, a fa életének mikéntjét illetőleg, nem az-e a legizgatóbb tudnivaló, mi módon, minő hatalom sarkalására keringenek a fában az őt tápláló és növelő nedvek? Miért szivódik föl a fában a nedvesség a föld mélyéből 100—150 meterre, mikor általában minden folyadék lefelé szokott folyni? Miért van a fa nedvszivó meg a hajszálcsöves edényeinek az a sajátságos szivó képessége? Mi az az erő, mely a folyékony nedveket a szilárd farostok falához tapasztja.

Miért tartanak össze maguk az egyes farészeknek a rostjai? és a rostoknak az egyes sejtjei? Mi az a fa szilárdságát megadó erő? Miért lehetetlen bár a legvékonyabb roston, s a legpontosabb összeillesztés dacára is visszaállítani az egyszer megszakitott eredeti összefüggést?

Ki képes ezekre a kérdésekre más feleletet adni, mint amit a hit ad!

S miért van meg minden fának az ő határozott faji jellege? Miért nem lesz a füz vagy juharfa olyanná, mint a fenyő, és viszont? Egyáltalán, mi az alak és mi a faji jelleg? Mi hozta létre a legelső fajokat? Ha mindezeket tudnók és tudhatnók, akkor

nem létezne és nem létezhetne Isten, mert az ember lenne mindenttudó és mindenható. Így azonban e talányok Isten létének hirdetői!

Miért birnak a fa részei az adott vegyi összetétellel? Miért alkotnak a fa vegyi elemei éppen szerves és miért nem alkotnak szervetlen vegyületet? Miért eredményez a vegyi elemek határozott egyesülési módja mindíg határozott testeket? Miért egyesülnek bizonyos elemek mindíg csak bizonyos módon? Mi és minő eredetű az egyes elemeknek az a lényegbeli belső sajátsága, amely az ő külön jellegüket megadja? Miért nem képes az ember vegyi úton bár egyetlen élő sejtet előállítani?

Amint a természet tárgyainak és tüneményeinek ez az elemző vizsgálata lépten-nyomon Istenre utal bennünket: úgy Istenre uta az általánosító, összetevő vizsgálat is.

Előbbi példánknál maradva, nézzük a fa helyét és szerepél a természetben! Képzeljük el a természetet fa nélkül! Fa hiányában a madarak nagy részének nem lenne hol fészkelnie; az erdei vadaknak nem lenne hol lakniok; a fák gyümölcseiből táplálkozó állatoknak nem lenne miből élniök. S mit csinálna, kivált pedíg mit csinált volna eddig az ember fa nélkül? Miből építette volna házait, miből készítette volna ipari eszközeit, járműveit, butorait?

Még sokkal nagyobb sulya van a kérdésnek, ha fa helyett az egész növényvilágot vesszük. Mert világos az, hogy növényzet nélkül nemcsak emberek, de állatok sem létezhetnének. Honnan van az, hogy a külömböző lények létérdekei egymással ily bölcsen összeillenek? Honnan a világban az az okos rend, amely szerint a világban hemzsegő temérdek élő és élettelen lény egymás létérdekét kölcsönösen elősegíti?

Vak erő és holt anyag nem önthetett a világba ily nagyszerűen bölcs életet! Nem önthetett az emberéhez hasonló, korlátolt hatalom és bölcsesség sem; mert hisz az az okos élet az egész végtelen mindenséget betölti.

A tudományok tehát nem azért terjesztenek hitetlenséget, mintha a hittel maga a tudás ellenkeznék: hisz a tudomány mindenben Isten teremtésének csodáival ismertet meg! Hanem hitetlenséget szit a tudomány azért, mert gyakran nem emlékezik meg saját szerény korlátairól, s ismeretünk mákszemnyi körébe balgán az egész világ ismeretét odaképzelve, végtelen gőg és önteltség érzetét ébreszti.

Hitetlenséget szit a tudomány gyakran azért is, mert nemcsak saját korlátait feledi, de nem vet számot saját létének, a természeti világ megismerésének a föltételeivel! Pedig semmi sem bizonyit ékesebben a hit igazságai mellett, mint éppen a megismerés föltételeinek a számbavétele. Mert a legcsökönyösebb anyagelvű embernek is el kell ismernie annyit, hogy a tárgyak fölismerése, a dolgok alkotó részeinek a vizsgálata oly értelmi munka, amely az értelemmel nem biró tárgyakban értelemmel fölfogható jelenségeket, viszonyokot észlel. Megismerésben az ismerés tárgya enged az ismerő értelemnek. Jobban mondva az értelem belehatol a tárgyba és abban értelmes adatokat fedez föl. Ha értelmünk nem lenne annyira véges és korlátolt: akkor talán képesek lennénk a megismerés által az anyagi dolgokat szellemileg annyira fölemészteni, hogy a dolog egészen értelmi, szellemi lényegűvé alakúlna. Annyi azonban most is kétségtelen, hogy amily mértékben kutató szellemünk egy tárgy alkatába behatolni képes, épp oly mértékben tesz az tanuságot abban a tárgyban valamely értelmi, szellemi alkotásról. Azt föltételezni ugyanis, hogy a természetnek azok a tárgyai, amelyeknek közömbös felszine alatt a tudósoknak százakra, ezrekre menő serege napról-napra csodásnál csodásabb szervezetekre, törvényekre bukkan, -- holmi értelem nélküli erők alkotásai, épp akkora képtelenség, mint egy remek szerkezetű gép láttára azt föltételeznünk, hogy annak a gépnek nem volt öntudatos tervezője és megalkotója, hanem az csak úgy véletlenül a legnagyobb teknikai tudás, erő, ügyesség megtestesitője.

S minthogy eddigi tudásunk szerint lényeges alkotóiban a nagy mindenségben minden tárgy olyan összetételű és olyan törvényeknek hódol, mint a mi földünk és földi tárgyaink: azért bizvást mondhatjuk, hogy egyetlen értelmes és öntudatos lény hatja át értelmével és akaratával az egész mindenséget.

Hogy pedig ez a bölcsességével és akaratával egyetemes lény csakugyan lelki, vagy lelkes voltában birja legfőbb sajátságát: arra saját elménk ismeretéből vonhatunk következtetéseket. Az ember értelmi, szellemi munkája vagy az anyagi alkatú agynak, vagy valami érzékeink alá nem eső léleknek tulajdonitható. Már csak annak a meggondolása után is, hogy a gondolat, az akarat, az érzelem, az őket kifejező és közvetitő jelektől eltekintve, mondhatni semmi anyagi léttel nem birnak: anyagi léttel nem birónak kell tartanunk az őket létrehozó valamit is. S ha a lelki tüneményeket,

lelki lényegük miatt az anyagtalan léleknek kell tulajdonítanunk: bizonyosak lehetünk viszont arról is, hogy semmi merőben anyagi dolog szellemi szüleményeket nem szülhet. Nincsen és nem fog létezni soha az az emberi okosság, mely meg tudná mutatni azt, hogy gondolatokat az agy sejtjei hoznak létre.

Ha tehát az emberben egy, az anyagtól különböző lélek az, ami az embert a természet tárgyaiban kimeríthetlen bölcsességű törvények és viszonyok fölismerésére képesíti: akkor egy ilyen természetű léleknek kell gondolnunk azt az egyetemes lényt is, aki a természet tárgyaiba azt a végtelen okosságot öntötte.

Az embert az ő kettős, anyagi és lelki természete képessé teszi úgy a természet, mint az Isten megismerésére. Az embernek ez a tulajdonsága, mondhatni kapcsot képez a teremtés és a teremtő között. Mert miként az ember öntudati élete útján az ember által fölhasznált anyag a gondolatban mintegy lelki termékké válik és Isten megismerésére vezet: úgy az ember érzéki élete útján a lélek sugalmazásai külső, fogható tényekben és alkotásokban válnak valóvá, s a természet megismerésére segítenek.

Az embernek az Istennel való ezt az érintkezését, — úgy közetlenül az emberi lélek legmagasabb aspirációi, mint közvetve a külvilág csodás alkotásának a fokozatos megismerése útján —, az emberi nem története világítja meg. Valóban, az emberi nemnek a teremtés örök művének szerepet adó emez érintkezés nélkül az emberiség és az Istenség között a történelem semmi eszmei tartalommal nem birhatna! A halak, a békák, a kutyák sokkal régebbi idők óta léteznek, mint az emberek; de fejlődésüknek minő történetét lehetne megírni? Hosszú, százezerévekre visszatekintő életök folyamán minő változások történtek az állatfajok életmódjában? Elenyészően csekélyek csupán ahoz képest is, amily változásokon az emberi faj életmódja egy év alatt megy át! Az Istennek a természetben megfigyelt teremtő művészetéből okulva az emberi szellem is teremtő munkát végez és e munkájában tudatosan az emberiség vezető szellemeinek legigazabb gondolatai, öntudatlanúl pedig az embereket észrevétlenűl átjáró lelki erőáramlatok által érintkezik az erők és alkotások örök forrásával.

Nagy és hézagos vonásokban ezek azok a tények, amelyek a vallásos ösztönnek mindenkor és mindenütt táplálékot adnak.

E következtetésre azonban száz ember közűl ötven bizonyára habozás nélkűl azt fogja mondani: micsoda esztelenség föltételezni

a kezdetleges népekről azt, hogy ők a végok, az élet, az erő a lélek, a történelem s más efélék végső jelentését fürkészve alkotnának maguknak egy isteneszmét, mely ama rejtélyeknek a gyakorlati megoldása! Miként képzelhető például, hogy a jégvidékek sivár, dermesztő honát lakó eszkimó, kinek az inkább sírbolthoz mintsem lakóházhoz hasonló otthonába nemhogy a szellemi műveltség világossága, de még az ott ritka nap- vagy még hóvilág sem hatolhat be; és aki elmélkedések helyett a létért vivott kemény és szinte szakadatlan küzdelemmel kénytelen tölteni életét: miként képzelhető mondom az, hogy ezek a szegény, műveletlen emberek, akiknek az egész szókincse is alig néhány száz szóból áll, metafizikai spekulációkkal foglalkozhassanak? Melegebb és kevésbbé mostoha vidékeken is, ahol sem lakóházak, sem ruházat, sem a fűtőanyag beszerzéseért oly nehéz és oly állandó munkát nem kell végezni, mint a hidegöveken, a műveltség hiánya minden elvont okoskodást lehetetlenné tesz. Hogyan lehet hát mégis e műveletlen népeknek vallása, ha a vallásos hit oly mélyen fekvő okokra lenne visszavezetendő, amint azt fennebb mondottuk?

Másfelől, maga az a vallás is, amellyel ama civilizálatlan népek birnak, olyan, amely nemhogy a hit tárgyának amaz emelkedett felfogását árúlná el, hanem ellenkezőleg, azt határozottan kizárni látszik. Hisz az emberi fejlődés gyermekkorát élő ezek az emberek Isten gyanánt gyakran, még csak nem is élőlényeket, hanem holt, lelketlen dolgokat, furcsa alakú s mesterségesen még furcsábbá tett élettelen tárgyakat tisztelnek. Söt istenítenek egyszerű természeti dolgokat, mint például napot, hegyet, folyót, külömböző állatokat és más efféléket. A vadember a vallási felfogásnak magasabb fokán is csupán a durva antropomorfizmusra képes fölemelkedni: az elhalt ösök szellemét isteníti, s e szellemeket egyéni ízlése és felfogása szerint a legsajátosabb alakú és nagyságú bálványképekkel ábrázolja ki.

S magánál e kezdetleges vallásnál semmivel sem előkelőbbek annak a papjai: a vallásnak legelső munkása is babonával, kuruzslással, varázslással igyekszik hívei helyett az Istenségre hatni. S maga a nép is, mikor vallásos érzelmek és gondolatok ragadják el, sohasem elmélkedésekkel, hanem minden erkölcsi és szellemi motivumot nélkülöző érzéki indulatokkal igyekszik az istenségre hatni s magát vallási lelkesültségre izgatni.

A műveltségben és bölcsészeti gondolkozásban oly magas fokot

elért görög-római kultura maga is, virágzása tetőpontján sem bírt annál teljesebb vallási felfogást alkotni, mint amely a világkormányzatot részekre szakgatta, s a különböző természeti és lelki erőket egy-egy külön embermintára alkotott istenségben személyesíti. A vallási kultusz sem emelkedett fölül véres áldozatok bemutatásán és babonás papoknak azon különös szertartásain, amelyekkel a lelkiismeret szava helyett állatok beleiből, madarak röptéből, csirkék tipegéséből, fák zúgásából, villámból, menydörgésből s más efélékből igyekeztek az Istenségek akaratát kipuhatolni!

S mindezek dacára mégis azt kell mondanunk, hogy a legprimitivebb népek vallását is, amennyiben az igazán vallás és nem babona, lényegében ugyanazon kérdések fölötti tépelődés, a természet és az ember jó megértésének az a szükségérzete csiholja ki e műveletlen emberek lelkéből, amely a legműveltebb emberek vallásának létet ad. A félvad néger Áfrika belsejében, amikor magának valamely elhalt őse és az ő istensége szellemének lakóhelyéül emberi alakra bálványképet farag, olyanszerű gondolatok és érzelmek hatása alatt áll, mint mi magunk, amikor a mi világteremtő egyedüli Istenünknek templomot épitünk. Sőt mindazok a hitelvek, amelyeket mi csak mintegy elméletileg vallunk a kezdetleges emberekben sokkal foghatóbb valóságként élnek. Mi azt mondjuk: testünket Isten agyagból gyúrta s ez anyagi testbe élő lelket lehelt, — más szavakkal: testünk az anyagi világfejlődés egyik és pedig legtökéletesebb gyümölcse e földön; lelkünk pedig egyenesen isten lelkéből egy parány. A műveletlen ember ezt mondja: én ettől a hegytől, folyótól, erdőtől, farkastól vagy közös emberi őstől származom, s ezzel érzékileg szemléli és szemlélteti a test anyagi leszármazásának azt az igazságát, amelyet mi elvont általánosságban fejezünk ki. Ugyanakkor primitiv emberünk azt a természeti tárgyat vagy személyt isteneként imádva, az emberéhez hasonló lelki és erkölcsi képességekkel ruházza fel, s a saját szellemi tulajdonait az imádott tárgy vagy ősszellemétől származtatja.

Mi külömbség van itt a műveletlen és a művelt ember hitfelfogása között? Mindenesetre nagy külömbség észlelhető a felfogási kör kiterjedését illetőleg, mert amíg a művelt az egész teremtést fel birja ölelni szemléletébe, addig a műveletlen szellemi látóköre kunyhójától alig egy mértföldre ha kiterjed! Ez a mennyiségi kérdés azonban a hit főtárgyát képező Isteneszme minőségét illetőleg másodrendű.

S valjon a vallási kultuszban is, — látszodjanak azok a civilizálatlanoknál bármenyire furcsáknak és babonásaknak is —, találunk-e lényeg szerinti külömbséget a civilizált és civilizálatlan kultusza között? A többnyire csak díszítőűl és a kedély meg a képzelet felvillanyozójáúl szolgáló szertartások zagyva sokaságát figyelmen kívűl hagyva, úgy találjuk, hogy a kultusz legfőbb eleme itt is, ott is, az áldozat! Nálunk ez áldozat abból áll, hogy Istenünk és embertársunk szeretetétől indítva önös érzéki szenvedélyeink, pillanatnyi érdekeink szolgálatában önmagunkat korlátoljuk s az isteninek ismert igazságok gyakorlásával és terjesztésével felebarátaink üdvét előmozdítjuk. A műveletlen primitiv ember ugyanezt sokkal foghatóbban teszi, mert javaiból a legkedvesebb részt egyenesen Istenének szenteli s az áldozati lakomában való részvételre társait is meghíva: úgy Istenét, mint felebarátját közetlenűl szolgálja. Első tekintetre kétségtelenűl, minden összehasonlítást kizáró külömbséget látunk a kezdetleges ember égő áldozata és Jézusnak s követőinek azon élő áldozata között, amellyel a müvelt hívő egy Isten akarata szerint való emberi eszmény valósításáért küzd; de egyezik mind a kettő abban a vallásilag szinte egyedűl jelentős vonásban, hogy céljuk az Istenséggel való barátságos érintkezés útján az emberi magaviseletnek a tökéletesként ismert isteni akarat szabályai szerinti alakítása.

Hasonlókép a kezdetleges és a művelt vallások papi teendői között is inkább csak a civilizálatlan pap és hivő azon gyermekes naivságában, mellyel ő az Istenség akaratát hatástalanúl befolyásolhatni képzeli, mintsem a papi szerep lényegében van a jelentős különbség. A művelt hit papja is, szinte kivétel nélkül, azért imádkozik, azért él a szentségekkel, azért gyakorolja a vallási ritus szokásos cselekményeit, mert mind e tényekkel az Isten szerető jóakaratát igyekszik biztosítani. A könyörgés, meg a szentségek a legtöbb ember ítéletében semmi jelentéssel nem birhatnak, ha az Istenét szerető ember mennyei atyjához hiába fordul az ő szerető és alázatos esdekléseivel. Az Istenség akaratának e hajthatósága iránt táplált ez a hit az alapja a kezdetleges emberek papjainál is minden papi hatalomnak és vallásos jellegű ritusnak. S a fejletlen vallás emberének a papi munkája a művelt papétól főleg csak abban tér el, hogy amíg a művelt pap az Isten hajlamainak kedvező hangolását képező közös célra kevés külső cselekmény mellett túlnyomólag lelki eszközökkel törekszik: addig a civilizálatlan pap

a rendes áldozatokon kivül még a legkülönfélébb varázsszerek, talizmánok, kuruzsló eszközök használatához folyamodik, mindenik szert a maga titkos tudománya szerint alkalmazza.

A kezdetleges és a modern ember vallásos hite tehát a hitfejlődés legtávolabbi eredetében, a gondolatfolyam ugyanazon néplélektani ős forrására vezethető vissza.

A sok különböző egyéni és egyházi felfogás végtelen változatosságában minden hivő az érzéki észleletnél nem kevésbbé megbízható bizonyossággal tud egy világteremtő és világfenntartó szellemi lényről. Több amerikai indián törzs ezt a lényt egyenesen nagy szellemnek nevezi, s az őszi betakarítás idején nagy ünnepségekkel magasztalja az ő teremtő és termelő hatalmát s jóságát.

Primitív és modern hivő egyaránt biztos tudatában él annak is, hogy az az Istenség, amely az anyagi természet életét is annyi hatalommal, oly bámulatos okossággal, oly gyönyörű renddel kormányozza, és tökéletesíti, az emberi társadalmat sem hagyja magára; hanem erélyesen közremunkál az emberi közrend, közjó és közigazság előbbvitelére. Tudja minden hivő azt is, hogy életének, javainak áldozatul hozása által Istennek az ő nagyszerű emberiségi munkája végzésében eszköze, munkatársa lehet és ez áldozattal az istenfiúságnak, Isten közeli ismeretének a boldogságát biztosítja vagy szerzi meg.

Tudja végűl az ősembertől el a keresztény szentekig minden hivő azt is, hogy az Istenség szerető gondja nemcsak a természeti világra és az emberek összeségére terjed ki; hanem amint a természet örök törvényei által kiterjed minden egyes fűszálra, úgy ennél sokkal nagyobb mértékben kiterjed minden egyes emberre is. Mi több, tudja azt is, hogy Istennek különös szeretetét, segítő kegyelmét arra alkalmas eszközökkel, Istennek tetsző magaviselettel meg lehet szerezni, ki lehet érdemelni.

Ám mindezekben a vallásos emberek csak szinleg különböznek azoktól, akik magukat vallástalanoknak mondják. Mert jóllehet talán Istennek nevezni vonakodik, nem létezhetik az az ember, aki meg ne nyugodna, ne bizna, ne hinne abban hogy e világnak valami emberfölötti létben kell birnia eredetét s hogy e világot valami emberfölötti bölcs hatalom tartja fenn. Aki e tény fölött egyáltalán gondolkozva, azt nemcsak szinleg, — önmagának és másoknak a megtévesztésével, — de valóban is, egész lelkével tagadja, az az ember saját tagadásának a súlya alatt kénytelen

azonnal föltétlenűl összeroskadni, mert a világ léte és fennállása biztosságérzetének az elvesztése miatt menthetlenűl őrületbe kell esnie.

De öncsalódásban szenvedő ál-hitetlenünk, — bármennyire lenyűgözze is olykor a lelkét az érzéki élet és az anyagi érdek ördöge, nemcsak az Isen világ.eremtő és világfenntartó szerepében kénytelen hinni, hanem az Istennek az emberiségre kiterjedő gondviselésébe vetett hitéről tesz tanuságot akkor is, mikor a létező hitformákat és hittételeket le akarja rombolni. Látva ugyanis azt, hogy az emberek túlnyomó nagy többsége és a hatalom a létező hitformák mellett áll: csak azzal a hittel gondolhat ezeknek a hitformáknak célszerűbbekkel való helyettesítésére, ha a dolgok elkerülhetlen rendjében valami olyan, az emberek hatalmánál nagyobb hatalmat ismer, amely az ő igazát a többség és a hatalom ellenállása dacára is diadalra vezeti. Az emberi dolgok rendjében is ott rejlő az az erő az isteni gondviselés.

Amint a természeti és társadalmi gondviselésben, úgy az egyes egyén fölötti isteni gondviselésben is megvan a magát vallástalannak tartó ember hite is. Hisz a hitetlenségükkel kérkedő, de lelkiismeretes emberek közül is hányan betöltik emberi kötelességüket akkor, amikor annak a betöltéseért nemhogy jutalom, de talán veszteség s szemrehányás éri őket! Hogyan ragaszkodhatnának az ily emberek kötelességükhöz, ha saját vallomásaiknál igazabban nem élne bennök a hit egy igazságos emberfölötti igazgatásban, amely akár e földi, akár a földöntúli életben a jótett jutalmát megadja.

Ma már nem látnak a művelt emberek látomásokat, mint évezredekkel ezelőtt. A tudományos ismeretek fejlődése megnyirbálta nem egy irányban a vallásos képzelem csapongó szárnyait. De amily mértékben érzékies látásunk élessége tompult, éppoly, sőt fokozottabb mértékben élesedett szellemi látásunk. S mikor e látásunk annak a fölismerésére képesít, hogy a vallásos hitnek minden emberben ugyanazon alapjai találhatók föl: bízó lelkünk nem ok nélkül várakozhatik egy minden vallást egyetlen egyetemes vallásba ölelendő hitnek talán még távoli, de már bizonyos hajnalára.

Kriza János és nagyajtai Kovács István barátsága.

— Kriza János születésének 100-ik évfordúlója ünnepélyén Nagyajtán felolvasta dr. Boros György. —

Nagyajta dicsőségét hírdetem.

Hírdethetném a gazdag völgyet, melyet Csik hegyeinek megcsöndesült forrása öntözget, midőn lehányja hátáról a fagyasztó tél kemény páncélját. Hírdethetném a kalásztengert, melyet kánikula heve vörös rókák lángoló farkával végig perzselt s énekes leányok és katonás férfiak félkörös metszéssel kévébe fogdostak. Gyászoló nők, őszült apák, gyámatlan magzatok remegő panaszát hallgathatnám a templomvár keskeny ablakából, midőn pusztító ellenség elől éltöket rejték oda.

De neheztelés ne illesse ajkamat, ha a szép természet tavaszánál szebbnek mondom az édes anya újszülöttjét, a vitézkedő katonánál szivesebben társalgok az önerején nagyra nőtt szelid lelkipásztorral.

Immár régen megvívták szörnyű csatáikat az ég hatalmas seregei a föld és pokol titánjaival. Ma a béke angyalainak örömhíre kedvesebb a fülnek a harci riadónál. A puszták oroszlánjának ordítása hallatára reszket minden ember, de a vadgalamb búgása, pacsirta szólása édes dalt fakaszt az ajkon s megpendíti a bűvölő hárfák húrját.

Nagyajta békés szívű fiait hívom elötökbe, hogy az ifjú nemzedék tanulja becsűlni őseit s ti, kik az élet legmagasabb csúcsáról szétnézve immár emlékeitek tündérkertjében regélgettek, lássátok újra őket, kik Nagyajta rétjein űzték a szép viráglepét, míg keblöket nem terhelé bú.

Nagyajta egyik ősi családfeje Kovács a XVI-ik száz végén érdemei jutalmáúl armalist kap fejedelmétől. Két kerek száz elmultával az egyik ükunoka, a Ferencz Ilona fia, István belépik a

családi sorozatba, hogy nemzete, a húnok hős ivadéka Székely jeles tetteit s érdemeit fölkutatván világ elébe tárják, hogy látván lelkesülve értsék meg a költőt s bizonyítsák tettek tényeivel, hogy nem fajult el még a székely vér.

A Székelykő tövében pihenő Torockó vasbányáiban edzett izmú Kriza felesége búsongva inti kis fiát Jánost: maradna velök s ne menjen világ árjával szembe, mert terem a vas annyi kenyeret, hogy abból bőven megélhet ő, akit véletlen sors csapása megfoszta jobbkezétől.

Az Európát ébresztő új hajnal fuvalma talányszerűleg sugta félkezű Kriza fülébe: ha maradok, megbánom, ha nem, szintén csak bánatom lészen, de könnyebb tovább küzdenem a megkezdett munka mezején, mint senyvedőn ülnöm itt, midőn már indulnom késő. Így lőn az első Kriza János Krisztus követője s 1809 tavaszán papja Nagyajta érdemes gyülekezetének. 47 évig ő, 43-ig fia Sándor hirdette az igét egyazon szószéken.

Kilencven hosszú esztendő, mely néha sokkal nagyobb, mint kerek század, búját, örömét síratta, mosolyogta költői lélekkel áldott Krizák papi ajaka az ajtai vár templomában.

Ég, hevűl kebelem a vágytól, hogy varázsütéssel állíthatnám elétek szemtől-szembe, hadd szólanának úgy, miként hajdan, midőn hitért, hazáért reszketve aggódott honfiú és honleány kebele. Vágyam szárnyát, ha gyors léptekkel követhetné ajkam, hallanátok régen elfeledett nagyapák, nagyanyák szavait, de még tán megértésök is túl sok erőt kivánna a mának élő s a gyors változásban gyönyört lelő lelketektől. Jobbnak itélem hát szólani röviden, egyszerű nyelvem keresetlen szavaival, hátha sikerülend fölidéznem multak tiszteletét s nagyjaitok becsülését szívetekben. Hinni szeretem jó székelyek, véreim, hogy Nagyajta két jelesének Kriza Jánosnak és Kovács Istvánnak barátsága s egyházi és hazafiúi szolgálata kedves leend előttetek s ébreszteni fogja e szép helység iránti buzgó ragaszkodástok.

Költő Krizánk atyja jeles papok mintája volt. Midőn 1809-ben elfoglalta székét a nagyajtai egyházközségben, először is elődje Szolga Ferenc erőtlenségéből származó hiányokat pótolja ki az anyakönyvben. Lelkiismeretes és pontos volt hivatalában. Anyakönyveiben nemcsak a születés, esketés és halál tényét jegyzi föl, hanem a nevezetes eseményeket is, melyekből főképpen a szomszéd községekhez való viszony nyer értékes megvilágítást. 1809-ben

vette nőül (dec. 27.) Bentze András helybeli rektor leányát Borbárát. 1811 junius 28 án született fiok János, kit aug. 5-én keresztelt meg a felsőrákosi pap Sebe János. 1813-ban született második fia Ferenc s már 1814-ben eltemeti (júl. 17-én) kedves feleségét. 1816-ban nőül veszi Kisgyörgy Annát, aki szintén idő előtt meghalt, miután megajándékozta három fiúval és két leánnyal a Kriza-családot. Az 50-es évek legelején harmadik házasságot kötött.

1853-ban már mindenik gyermek el volt helyezve. Sándor kolozsvári káplán bátyja mellett s két év mulva Nagyajta papja:

„Oly kitűnő és híres pap mint különben is ékes előadású szónok, hogy a szomszéd falukból is járják.“ [1]

1858-ban örvend Kriza János, mert azt olvassa bátyja leveléből, hogy öccsével a pappal meg van elégedve. „Ő az én növendékem 7 éves korától fogva, de kivált nagykorú korában kezdette magát mindenfelé megszerettetni.“

Ferenc nagy gazda Kolozsvárt, de nem sokáig élvezhette a jóllétet. Bátyja írja 1855 telén: „Szomorú bíz' az én lelkem, mert az én kedves öcsém Ferenc mind inkább hanyatlik, fonnyad a végóra felé“. Hamarosan meg is halt.

György elvándorolt Magyarországba s megtelepedett mint szijgyártó, de később hazajött Ajtára. István Nagyajtán lett birtokos, két leány férjhez ment Torockóra [2] az ősi otthonba.

1855-ben betegeskedni kezdett az atya és júliusában (21.) meghalt. Rövid idő alatt utódjáúl választották fiát Sándort, aki 43 évig volt Nagyajta köztiszteletben és szeretetben álló papja s akire bizonnyal híven emlékeznek mindazok, akik ma ezen az ünnepségen résztvesznek.

Kovács István édes atyja István volt, nagyatyja Kovács Keresztes unitárius lelkész Homoródszentmártonban, majd Hévízen és Kálnokon. Nagyanyja Nagy Anna a nagyajtai Nagy-családból. Atyjának 3 fiú- és 3 leánytestvére volt. Egyik leánytestvére Boris, férjhez ment 1757-ben Bentze András nagyajtai iskolamesterhez, kinek leánya Borbára lett 1809-ben a Kriza János nagyajtai pap felesége és 1811-ben a költő Kriza János édes atyja. Innen származik a Kriza János és Kovács István közötti rokonság. Alapjában véve csak sógorság, de Kriza János a költő az ő szeretetével és

[1] Kriza János levele, 1856 máj. 10.

[2] E szerint el vagyunk helyezve a föld szinén. Kr. J. K. Istvánhoz 1853. aug. 5.

ragaszkodásával, Kovács István az ő áldozatra kész szivességével a rokonságnál értékesebb barátsággá érlelték.

Kovács István 1799-ben született, Kriza János 1811-ben. Mikor Kriza született, Kovács István már Székelykereszturt tanult. Csak akkor léptek közelebbi barátságba, amikor Kriza már kolozsvári diák lett. „Ma is még kedvesen emlékezem a kolozsvári novitiuskori időmre, midőn Nagy Elekkel, a mi mostani egyházfejünkkel urambátyámhoz jártunk naponkint fordítni a Toldy Handbuchjából, hogy minő hatással voltak rám a bátyám magyarázatai. S ime a sorsnak s az ezen uralkodó Gondviselésnek tetszett, hogy az én fiam Besztercén hallgassa a nagybátyja praelegalását. Ezt azon időben bizonyosan sem én, sem bátyám még csak legtávolabbról is nem sejtettük, képzeltük volna." Írja Kriza.

Ez a rokoni barátság az idő haladtával mind jobban fokozódott s harminc esztendő alatt sűrű, bizalmas levelezésben nyilvánult. Ez ideig csak a Kriza János leveleit ismerjük, de ezekből is sok szép vonást fedezhetünk föl a két tudós férfi barátságából is, egyéni jelleméből is.

Kriza a családos pap gyöngéd szeretettel és apostoli buzgalommal kereste föl, a magános, rideg életet folytató állami hivatalnokot. A költő lelkű, szép nyelvű és hűséges tudósító az élet gondját, sok terhét, baját azzal enyhíti, hogy kibeszéli magát. „Sietek egy kis társalgást folytatni urambátyámmal, ha személyesen nem lehet, legalább telegráf útján."[1]

„Nem tudom tovább tartóztatni magamat bármiként legyek is elhalmozva teendőim által, hogy egy s mást ne beszéljek el bátyámnak, mert ilyen társalgási ösztönnel is felruházta Isten az embert, azért ez isteni ruháját is fel kell az embernek olykor-olykor ölteni.[2]

Egy husvét előtti napon papias kenettel ir bátyjának, hogy magát ünnepi hangulatba zökkentse:

„Most éppen az Úrnak szent szombatján, midőn ő halottaiban fekszik, én jelét adom annak, hogy élek, s mielőtt az Úrnak asztalához járulnék, megpróbálom magamat, helyrehozom hiányaimat. Ezen javulási tény közé akarom számitani azt is, hogy bátyámnak levelet irok, mint még eddig kell vala, s e ténynek érze-

[1] A telegráf alatt levelet ért. 1856. febr. 16.
[2] 1856. ápr. 18.

tében könnyebben készülök a rám nézve terhes munka napjaira, mely áll egy gyűlekezet számára készítendő lakomában.“ [1]

A nagy munkával terhelt hivatalnok egyhangú életét buzdítással igyekszik enyhíteni. „Kérem az élet urát, hogy tartson meg erőben, egészségben és kedveseink birtokában, tartsa meg bátyámat is, hogy teendőinek papirhalmaza alatt szabadon legelhessen s mint a pálmafáról mondják, a terhek alatt megszilárdulhasson. (1855. dec. 8.)

1857-ben: „Ha későcskén is, sietek üdvözölni az új évet, amelyet kérek az istentől, hogy tegye áldottá bátyámra nézve minden tekintetben, ahova a fog tekintélyes fájását is kell érteni, a melyre nézve elmondhatja bátyám, hogy Jamque opus exegi. Vajha úgy legyen, s ezen szolgái a folyó évben legyenek loyalisabbak, nem oly lázongó természetűek.“ Orvosságot is küld fogfájása enyhítésére.

A szelid, csöndes humor szünetlenül kiséri a Kriza tollát. Vigasztalja önmagát s földeríti az övéit. Kovács Istvánnak 1858 május 31-én pünköst után írja: „A szentlélek ünnepe után illő megmutatni a keresztény embernek, hogy részesült a szentlélek ajándékában. Én is hát bizonyítom ezennel, hogy nyertem lelket, mely ösztönöz mostan engemet, hogy ha nyelvvel nem lehet, legalább ludtollal közlekedjem urambátyámmal s megírjam üdvözletem. Érzékeny részvéttel olvasók a P. A.-né leveléből, hogy bátyám mostanság gyengélkedik — óhajtjuk szivünkből, a szép kikeleten keljen ki bátyám is a szoba falai közül, hova ily kedves napokban be volt rekesztve. Láttam a besztercei hegyeket s azoknak lába alatt képzelem bátyámat is, mint egy biró Sámuelt ülni a törvényszéken, szolgáltatván az igazságot kinek-kinek tettei szerint. (1857. jul.)

1861 julius 6-án kelt levelében Kriza megifjodva, örömtől ujjongva tudósítja bátyját püspökké választásáról. Itt érezzük ki sorából, mennyire mély, s mondhatni fiui ragaszkodás él szivében: Mint egyik legkedvesebb és legérdemesebb rokonomat, aki iránt másként is örök hála adójával vagyok lekötelezve, életem ezen nagyszerű fordulatát jelezni kivánom. Főleg urambátyámnak mint egyik legszilárdabb unitárius léleknek irányomban tanusítandó szives atyafias hajlandósága, jó tanáccsali pártolása leend a jóra

[1] 1853. márc. 26.

mindig hajlékony lelkemnek legnagyobb szüksége s ha e szívbeli vágyaim teljesülhetnek, legédesebb gyönyörűsége, legszebb jutalma. (1861 julius 6.)

Kovács István Bécsbe tétetett hivatalba. Minél távolabb vetette a sors, annál buzgóbban emlékezik meg kisdedháznépem is — írja Kriza 1865-ben — az idegen nép között mulatozó kedves rokonáról. Kriza belevonta a családi élet zajába a historia poros, kopott íratait böngésző csendes tudóst. Buzdítja Erdély multjának leghívebb ismerőjét, hogy az irodalmat gazdagítsa, fölkutatott kincseivel. Ugyanakkor ő maga is beáll kutatónak s hasonló szorgalommal gyüjti össze a székely nép költői lelkének olykoron kipattant szikráit: dal, mese, monda, rege és énektöredékekben. Kriza maga köré gyüjti segítő társakúl az unitárius papság színét-javát, Kovács István Erdély maecenás és író főuraival gr. Kemény Józseffel és gr. Mikó Imrével szövetkezik. Maga Kovács is maecenás, mert a Kriza János szegénységét pótolja a hivatalból kapott és növekedő jövedelemből. Kriza már a 40-es években elhatározta, hogy a csak föllelhető régi unitárius nyomtatványokat és kéziratokat fölkeresi s megszerzi, de minthogy neki erre pénze nem volt, bátyjához gyüjtötte s vele vásároltatott meg minden érdekes és értékes dolgot. Az unitárius főiskolai könytár egyik legértékesebb része a Kovács István-féle gyüjtemény, amelynek számos unicuma van az unitárius ősnyomtatványokból, s kiválóképpen a Dávid Ferenc műveiből. Ez a gyüjtemény a Kovács István dicsősége, de a Kriza János érdeme.

A kolozsvári unitárius főiskolai könyvtár becses régi magyar könyvtára és kézirati gyüjteménye keletkezésére nagyon élénk világot vet Krizának 1857 jul. 8-án kelt, különben is rendkivül becses, levelének következő része: A mi magánügyeinket nézi:

„Hát ami Sándor Istvánunk is itt volt a zsinaton, mint köri jegyző — s valahára elérők, ami után vágytunk. Megvan Heltai, még pedig, ami bátyámnak hiányzott, t. i. az ó-testamentumnak második része: s ezzel úgy hiszem az egész ó testamentum ki lesz egészítve. Ime küldöm ezennel, ámbár nem tudom, hogy olyan drágácskán megveszi-é bátyám, de azt hiszem, ha Burjánnak érte megadott volna 10 pengőt, — ennyit a mi szegény Sándorunknak is megadhatna, akit ezáltal tán még több iiy ó kincsek szerzésére is felesztekélhetünk, — hogy a Heltai stylusával éljek. Megszerzett egy szép példány Tordai János-féle zsoltárforditást is, melynek egy

párja a mi bibliothecánkban van s talán több nem is létezik e világon. Ennek is ára 10 pengő. Ő, amint beszéli, kényszerülve van annyinál alább nem adni, részint mert ő is szereti az ilyenek bírását, részint mert a szegénység oly szegény eklézsiában, mint Gyepes, erőt vett rajta, úgy, hogy kénytelen kedves könyveinek is eladásához nyúlni, s parochiája építésére is áldozván, nyomorúlt megyéjében képtelen ezen eszközhöz is fogni. Vannak neki még sok beszédei is a 17-ik századból: megvan a Baumgartené többek közt Csanádi felett s a híres Kereszturi'ól (Pál) is, ki Géza József mellett a mult századnak legelmésebb esze volt, mindnyája megvan; de ezekre nézve már ajánlatot tett consistoriumunknak, hogy kolozsvári könyvtárunknak adandja által. Aztán mind nagy kötetekbe vannak összekötve, s egyiket a másiktól nem választhatja külön. Ha megtartja bátyám, sziveskedjék hozzám elküldeni, mert kontója van Kolozsvártt, hozzá befizetem azt a 20 pengőt. Sándor igéretet tőn több régi könyvek felhajhászása iránt is, amit különösen lelkére kötöttem. Küldöm a mult századi (1777) Isteni Dicséreteket is, mit a könyvtárunkból választottam ki. Az árokat kaptam volt mindennek a Hetilapok előfizetésével együtt!!

Atyja halála után „bátyjának előre is jelenti, hogy egy — úgy hiszi — kedves ajándékot van szerencséje tenni, t. i. „szüleapámnak s nagyapjának, Christianus Kovácsnak saját kezével írott könyvét“. (Universa Theol. Claudiop. scripta per Christianum Kovács de Nagyajta. Anno 1740.) Édes atyja könyveivel szállott rája, „miben tudom gyönyörködni fog bátyám, mint a napkeleti bölcsek a bethlení látásán“. (Kriza levele Kovács I.-hoz, 1855 dec. 8)

Állandóan tart köztük a könyvek fölötti társalgás. Kovács István Besztercéről megírja, hogy mire volna szüksége s Kriza hűségesen beszerez mindent és pontosan számol a pénzküldeményekről, mert az akkori könyvárusok nagyon nehezen tudtak megrendelni egy külföldi könyvet s a könyv meg éppen oly nehezen érkezett meg, hogy alig lehetett végét várni.

A Kovács Istvánhoz írt levelek Kriza széleskörű tudását és nagyfokú érdeklődését élénken állítják szemünk elébe. Mint író részt vett minden irodalmi mozgalomban. A kolozsvári lapok sorsa annyira érdekelte, mintha rajta fordúlt volna meg fönnállásuk. Volt eset arra is, hogy két lap gondja egyszerre rá volt bízva, mert a szerkesztők eltávoztak a városról. Ezt Kriza a szegénységével magyarázza meg. Emiatt kell mindig odahaza űlnie, pedig sok betegség gyötri mind őt, mind családja tagjait.

A politikai élet hullámzásait mindig szoros figyelemmel kisérte. A 40-es években a Brassai Vasárnapi Ujságjában a külföldi hírrovat nagyobb részét Kriza vezette. Kovács István történelmi és jogi kérdésekről írt hosszabb tanúlmányaival szerepelt a lapokban. Kriza gyakran figyelmezteti, midőn szakmájába vágó könyv jelent meg és buzdítja, hogy cáfolatot írjon, mert azzal nagy szolgálatot tesz a hazának és a tudomáuyos igazságnak. Mint ős székelycsalád ivadékát sűrgeti, hogy a székelyek ősisége ellen táplált balvéleményt cáfolja meg.

Kovács István a Kriza családja iránti rokonérzését sok irányban bebizonyította. Leányának, Lenkának keresztatyja s fiainak, de főképpen a nagyobbiknak, Gyulának Beszterczén kitünő patronusa volt. Kriza a szomorú német világban jónak látta, hogy fiai megtanúljanak németül beszélni. Besztercére küldötte a gymnasiumba egy pár évre. „Német akadémia lesz a fiukra nézve, ami a tökéletesedésökre nézve többet tesz tízszerte, mintha az eddigi édesen megszokott viszonyban maradnak vala. Különösen pedig, hogy bátyám oldala mellett vannak — írja 1858 szept. 21 — mint mentor vezetése alatt a Telemak-ikrek, a sorsnak nagy kedvezése."

Nagyajtához őszinte, meleg érzés vonzotta Krizát egész életében. Már 9 éves korában elvitték Toroczkóra az apai nagyszülőkhöz, hogy az ottani híres iskolában Sebess Páltól tanúljon, de édes atyjával és testvéreivel mindig szoros összeköttetésben állott, s az Ajta sorsa állandóan érdekelte.

1854-ben panaszolja bátyjának, hogy Kolozsvárt „nagyban és kicsinyben sok aggályok között élnek". „A nagy világ zaja és robaja tudom még közelebbről éri bátyámat. Mi is bőviben vagyunk a tarackzörejeknek lapokban szintúgy, mint a szemmel látott világban. Csak nehogy egy reggel azt kelljen látnunk, mikép futnak bátyámék mint a keleti kérdés arenájához közelebb állók, erre nyugat felé".

„Nagyajtán is népek és nemzetek nagy vándorlása, sok esőhullás, drágaság, éppen mint nálunk. Kiss Mihály, a háromszéki esperes fogva még vizsgálat alatt, remélik, hogy kiszabadul". (1854. junius 24.)

Egy ilyen alkalommal énekelte meg az *ajtai* tornyot:

Föld sokszor remegett nyelvedtől Ajta toronyja!
Ing a föld, nyilnak torkai, most te remegj!

Gyermekkori édes emlékeit találjuk ezekben a sorokban:

A kis leány kertjébe
Rózsát szed a keblébe,
Nem tudja a kis szedő,
Hogy ő legszebb rózsatő.

Az ajtai és más erdővidéki katonafiuknak énekelte ezt az emlékezetes dalt:

Erdővidék az én hazám
Katonának szűlt az anyám,
Zölderdő zúgásán,
Vadgalamb búgásán
Nevelt fel jó anyám

Az ajtaiak búját és örömét, amint hallja testvéreitől vagy atyjától, tudtul adja bátyjának. 1855. tavaszán a halál árnyékában jár, mert apját a szédülés bántja, öccsét Ferencet a szárazbetegség emészti. Ajtai szekerek viszik meg a hírt atyja haláláról, s rendesen tudósítják az otthoni dolgokról is.

Krizát sokféle betegség, gyöngeség kisérte. Kovács István szédülésről panaszkodik, ezért 1858-ban Kriza készíti bátyját a patriába fürdőre, hogy ottan életet, erőt és egészséget meríthessen. Krizának is régi vágya, hogy Előpatakot fölkeresse s szülőföldét meglátogathassa.

1859-ben is „készül háromszéki szerencseútjára. Először Ajtát akarja meglátogatni, azután Előpatakon és Kovásznán akarja helyrehozni megbomlott belső functioit és elpodagrásodott lábait, melyek nem akarnak becsületesen szolgálni s hajlani az ő parancsára".

Kovács István 1867 ben nyugalomba vonult Nagyajtára. Kriza János úgy érezi, hogy ezáltal ő is közelebb jutott a szülőhelyhez. 1867-ben a karácsoni szent napok közelében megemlékezik kedves István bátyjáról, „akinek nevenapját Nagyajta, szeretett szülőföldünknek annyi gyermeke fogja üdvözölni s a nagyajtai köszöntők sergéből én sem akarnék kimaradni az én kis családommal, mert Nagyajtáról emlékezve, egyszersmind életem legboldogabb kora, a gyermeki állapot tündérkora is felelevenedik viszontagságos életem emlékképei között s oly jól esik most, hogy a karácson kedélyes napján van akiért kiválólag kelljen Nagyajtára gondolnom szülötte földi magányában".

Háromszékért s szépjeiért rajongani tudott.

Az én székem Háromszék,
Egy virágot itt lelék,
Magyarország, nagy ország,
De nincs benne szebb virág.

Télbe, mint a hó fehér,
De piros is, mint a vér.
Ha nyárba megbarnúl is,
Gyöngyvirág ő akkor is.

1871-ben irta Kriza az utolsó karácsoni üdvözletet Kovács Istvánnak. Ismét gyermekkori emlékei újúlnak meg: „Részemről, ha olykor elandalodva visszagondolom magamat az álomként elenyészett gyermekkorba, még most is legédesebb visszaemlékezésem közé tartozik a nagyajtai karácsonra s akkori tanuló-gyermeki dolgokra gondolás, holott én csakis 9 éves koromig töltöttem otthon karácsoni ünnepet, a többit mind Torockón, de azon kevés idő is mind a legfényesebb világításban tündöklik emlékezetemben."

Örömmel gondol bátyja nevenapjára, „akinek életgyürüje, ahol kezdetét vette, ugyanazon pontra is kanyarodott vissza, eltelve a nagyajtai szülötteföldre vonatkozó kegyeletes visszaemlékezésekkel." Még azt is hozzá fűzi kedveskedésből, hogy Lenke leánya az emberek véleménye szerint anyjához, tehát a Kovács István rokonához hasonlít.

Kovács István 1872-ben januáriusban meghalt. Azóta csöndes lakója a nagyajtai temetőnek.

Kriza három évvel élte túl. Ő ott pihen Kolozsvárt a bölöni Farkas Sándor, laborfalvi Berde Mózsa, bölöni Mikó Lőrinc, a nagyajtai Kovácsok számos ivadéka közelében.

Viharos száz esztendő borongós ködéből Nagyajta szemei előtt, mint két lombos fenyő emelkedik ki e két jeles szülöttje: Kovács István és Kriza János. A pap születésének századik fordulóján jól esett lelkünknek a visszaemlékezés. Kriza költő figyelmezteti Ajta lakóit Benkőért.

Benkő sirja előtt Ajtán vad tüske van örül s hálátlan honnak kőszive rajta szobor.

Vajjon Ajta hálásabb lesz-e a költőhez, mint vala a historikushoz? Ez a kérdés most fog eldőlni, mert itt az idő, hogy költőjének emléket állítson a hálás utókor.

A magyarság ünnepe.

Írta: Vári Albert.

Nem vagyunk a külsőségek hívei. Azért bármilyen szép és nagyarányú volt az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyletnek fennállása 25 éves fordulója alkalmából Kolozsvárt szept. 8-án rendezett ünnepélye: nem akarjuk annak a külső képét megrajzolni. Ez a napi krónikás feladata. Mi a látszat mögött a tartalmat, a formában a lényeget s a szavak áradatában az eszmét és gondolatot keressük.

Ilyen szempontból vizsgálva a jelzett ünnepélyt, azt úgy tekintjük, mint a magyarság szivének egy hangos dobbanását. A szűkkörű partikularizmus, vagy kicsinyes felekezeti érdekek kultuszán felülemelkedve, együtt láttuk az egész magyarságot. A szivek és lelkek uniója volt az abban a városban, hol kimondották a magyarság politikai egységét. Egy nemzet vágyai, reményei, törekvései és eszményei töltötték be ott az ünnepség külső kereteit. És ott, abban a pillanatban, amikor hangosan dobbant a nemzet szive, amikor kitört belőle az életerő, az élni akarás és az életvágya: akkor láttuk a magyarságnak a külső körülmények által előidézett gyöngeségét, szerencsétlen történelmi helyzetét. Mit is akar a magyarság elérni a saját hazájában? Azt, hogy nyelvét megértsék hazáját szeressék, törvényeit tiszteljék mindazok a nemzetiségek, akik vele együtt élnek, hogy e hazában a magyar érzés, a magyar szó és gondolat ne legyen idegen, hogy ne csupán a külső cimereken, hanem kulturánkon is a magyar jelleg domborodjék ki. És e cél felé vezető útunkban ezer éven keresztül meddig érkeztünk el? Elérkeztünk a kezdet kezdetéig: az *önvédelemig*. Az ünnepély alaphangja, amint azt a szónokok egyértelmüleg kifejtették, az volt, hogy a mi munkánk nem aggressziv, nem hódító, hanem önvédő munka. Az önvédelem a legtermészetesebb joga és kötelessége az egyesnek, a családnak és a nemzeteknek. Nem méltó az életre az, aki a saját

jellemét, egyéniségét megőrizni nem tudja. A fajfentartás ösztönét, a faji jelleg megőrzését az állatokba is beoltotta az örök törvényadó. Igaz, hogy a kereszténység magasabb, egyetemesebb célokat tűz az ember elé s azt kívánja, hogy az ember mindenek előtt és fölött ember legyen. De ez az egyetemes cél nem semmisíti meg az egyénnek istenadta jogait és természetszabta kötelességeit. Ellenkezőleg, erőteljes, a saját egyéniségüket minél jobban kidomborító egyének alkotnak egészséges és összhangzó társadalmat. Ezért nincsen jogosúltsága a kozmopolitizmusnak.

Ha már most azt kérdezzük, hogy Magyarországon mi jogon domináljon éppen a magyarság? Azon a jogon, amelynélfogva a nap süt, a tavasz virágzik, a zivatar tombol s a sas a magasba száll, vagyis az *örök törvény* jogán, amint ezt az ünnepély egyik szónoka olyan szépen kifejtette.

És itt tűnik ki a mi szerencsétlen történelmi és földrajzi helyzetünk. Amig más nemzetek a fejlődés és magasabb kultura útjain minden akadály nélkül törhetnek előre; amig háborítatlanúl élhetnek magasabb eszményeiknek s szolgálhatják az emberiség közös, nagy és szent céljait: addig nekünk az önvédelem és a fajfentartás guerilla harcaiban kell fogyasztanunk életerőnket, s áldoznunk tehetségünk javát. S mennyi nemes törekvést, mekkora szellemi és anyagi tőkét leköt az önvédelemnek ez a dúló csatája, kárára a magyarság magasabb eszményeinek és felsőbb kulturájának. Ezt látva nem csodálkozhatunk, ha nemzetünk a nemzetek nagy versenyében lépést nem tarthat azokkal, akik minden erejüket eszményeik szolgálatába tudják állítani.

Ez az egyik tanulság a magyarság ünnepéből. De az elszigeteltség és magunkra utaltság tudatából következik erőink egyesitésének, nemzeti intézményeink védelmének és fejlesztésének a követelménye. Értéktelen lett volna a magyarság ünnepe, ha az a nemzeti erő kifejtésének újabb forrásait nem nyitaná meg előttünk. Mint sajátságos tünetet lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy a magyarság nem becsüli meg kellően önmagát. Nagy ünnepeken a magyar ruhával együtt nemzeti szinbe öltöztetjük gondolatainkat. De a mindennapi életben kicsinyelünk mindent, ami magyar. A magyar terméke nem elégít ki; a magyar szó nem elég a boldogulásra; a magyar tudomány fejletlen, s a magyar vallás nem üdvözít. Keressük hát idegenben azt, amire lelkünk vágyik. S a legtöbbször külföldről drága pénzen és sok áldozattal hozzuk be azt, amit

itthon könnyen megtalálhattunk volna. Ez nemcsak az ipari cikkekre, de a tudományra és vallásra is vonatkozik. Hogy egyebet ne említsünk, ma jóleső örömmel tapsolunk azoknak a szabadabb szellemű vallási irányzatoknak, amelyek külföldi tudósok lelkéből kelnek szárnyra. Holott Dávid Ferenc már 300 év előtt hirdetője volt azoknak Kolozsvárt. Tőle nem vesszük be, mert ő csak magyar volt, de ha egy Strausz, Renan, Harnack, Pfleiderer vagy Lang Henrik mondja ugyanazokat: akkor lelkesülünk érettük. Üdvösségünk eszközeit Rómában, Genfben vagy Wittenbergben keressük, holott kézügyben volna a magyar forrás, melyből meríthetnénk. Sőt mi unitáriusok is jobban ismerjük Channinget és Martineaut, mint Dávid Ferencet, Enyedi Györgyöt vagy Szentábrahámi Míhályt.

Nem ez a magyarság fejlődésének és megerősödésének az útja. Szegény ember az ő vagyonát jobban szereti és jobban meg is becsüli, mint a gazdagok dús birtokaikat. Ha a magyarság geniusza nem is indulhat el világhódító körútra, mi legalább itt e hazában értékeljük helyesen s becsüljük meg igazán azt, amit a magyar földön magyar kéz, magyar szív, ész és lélek termel. Minden, amit idegenből hozunk, csak látszólag szolgál a mi erősítésünkre, a valóságban pedig egy-egy vonást töröl le nemzeti jellegünkből. Mennél több erőt fejtünk ki abból a célból, hogy a saját lábunkon járni tudjunk; mennél nagyobb szeretettel veszünk körül mindent, a mi a magyarságot erősíti és jellegét kidomborítja: annál inkább részt vehetünk a németek nagy versenyében.

A magyarság ilyen irányú erősítésére alakult ezelőtt 25 évvel az erdélyi magyar közművelődési egylet. Működése folytán fokozta a magyar öntudatot, támogatta a magyar nemzetet, segélyezte a a magyar templomokat, iskolákat, terjesztette az irodalmat és ápolta hagyományainkat, a mint erről részletesen beszámol az a vaskos díszkötet, amelyet jubileuma alkalmából adott ki.[1] A cél még messze van. Az odavezető út addig tart, míg a nemzet élete. Egyesüljünk és tömörüljünk hát a magyar kultura eszményi templomának a fölépítésére!

[1] Az E. M. K. E. megalapitása és negyedszázados működése. 1885—1910. Irta: pákéi Sándor József. Kolozsvár 1911.

Újabb irányok a pedagógiában.

Irta: Dr. Gál Kelemen.

(Folytatás.)

Áttérünk most bevezető sorainkban kifejtett célunkhoz képest annak az iránynak ismertetésére, amely *kisérleti pedagógia* néven különösen Amerikában és Németországban mind nagyobb hullámokat ver s mind több és több hívet számlál.

Ennek az iránynak szülő anyja tulajdonképen a fiziológiai lélektan. Weber, Fechner, Wundt e lélektan legkiválóbb képviselői. Mióta Wundt 1879-ben Lipcsében az első kisérleti pszichológiai laboratóriumot felállította, azóta példája követésre talált az egész tudományos világban s ma már számtalan ilyen laboratórium működik s gyűjti a kisérleti anyagot, melynek feldolgozása, rendszerbe állítása lesz a tudomány feladata.

A kisérleti pszichológia igen gyakran kutat olyan kérdéseket, melyek a pedagógiát is igen közelről érdeklik. Ez érintkezés teremtette meg a pedagógiai pszichológiát, ahol azonban a figyelem még a pszichológiára esik s a pedagógiai kérdések csak másodsorban szerepelnek.

Eme pszichológiai kutatások problémái, tárgyai és eredményei vetik meg alapját a kisérleti pedagógiának, melynek kutatási módszerével, feladataival és eddigi eredményeivel a következőkben foglalkozni szándékozunk.

Ez irány legtekintélyesebb hívei *Lobsien, Lay*[1] és *Meumann.*[2] E két utóbbi kezdetben együtt dolgozott. Folyóiratot alapitottak ez irányú kutatásaik közzétételére. Később egy irodalmi botrány miatt

[1] Experimentelle Pädagogik.

[2] Meumann, Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik und ihre psychologischen Grundlagen. 2 Bände, Leipzig, 1907.

elvált útjuk s most Meumann egyedűl szerkeszti folyóíratát Ez irányt szolgálja a Meumanntól kiadott Archiv für die gesamte Psychologie-ból „Sammlung von Abhandlungen zur psychologischen Pädagogik“ is. Ilyen Ziehen és Ziegler gyűjteménye is: Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der pädagogischen Psychologie und Physiologie.

Aki a kisérleti pedagógia módszerével és feladatával meg akar ismerkedni, azt Meumann idézett munkájához utasítjuk. Nem lármásan, a többi irányokat lenézve és figyelmen kívűl hagyva, hanem szerényen, tudva és őszintén beismerve ez új tudomány hiányait és hézagait, lelkiismeretes szorgalommal dolgozik s nyiltan beismeri, hogy a kisérleti pedagógia nem foglalja magában az *egész* pedagógiát, hanem annak csak empiriai alapvetése akar lenni (40. l.). Tehát nem is adhat „*rendszeres*“ pedagógiát, csak *bevezetést* az empiriai-pedagógiai kutatásba.

Mert a kisérleti pedagógia eddigi eredményei alapján rendszeres pedagógiát adni még „korai“ volna. Még igen sok terület ismeretlen, nincs fölkutatva s épen az empiriai munka és kisérleti kutatás szellemével ellenkezném, ha e hiányokat gyanításokkal, feltevésekkel akarnók kitölteni. A pedagógia évszázados elhanyagolás után csak ez új iránnyal lépett a „tudományos kutatás stádiumába“. Eddigi sorsa szánalmas volt. Herbarttal látunk a 19. század elején némi javulást. Ő meg is felelt a maga kora tudományos igényeinek, de eszméinél megmaradni stagnatio volna. Frőbel és Pestalozzi eszméi sok tekintetben életrevalóbbak voltak. „Ha a pedagógia nem akar maradi tudomány lenni, a jelenlegi filozófiai, orvosi és természettudományi disciplinák állapotának megfelelő, tudományos alapvetést kell kapnia“. Ez az alapvetés közvetlenűl a gyermek életéből és munkáiból meríti ismereteit, független minden dogmától és hagyományos elmélettől.

Tehát csak alapvetésről van szó. A gyakorlati következmények levonásában Meumann — igen helyesen — nagyon óvatos. Nem követi Layt, aki kész az eddigi — még kellően össze sem foglalt — eredmények alapján az iskola ügyet újonnan szervezni, a tanterveket és a gyakorlatot „nem lényegtelenűl“ megváltoztatni.[1] Nem siet a gyakorlati alkalmazással, habár e kisérleti kutatásnak több

[1] W. A. Lay, Experimentelle Pädagogik mit besonderer Rücksicht auf die Erziehung durch die Tat. Leipzig, 1908. 25. l.

felől és több alkalommal szemére vetették, hogy a pedagógia számára teljesen terméketlen; nem siet, mert tudja *Ziehen*nel,[1] hogy „a lélektani kisérletek eredményeinek gyors gyakorlati alkalmazása a modern pszichológiát csak discreditálhatja". Hosszabb idő és hoszszabb út vezet a kisérlettől a gyakorlati alkalmazásig, mint gondolnók. A gyakorlati következményeket csak javaslat és óhajtás alakjában állitja fel; a döntést a gyakorlat embereire bízza.

Ennek az új pedagógiának a régivel szemben az a legfontosabb kifogása, hogy hiányzik belőle az elvek, a normák, a megállapítások és ezek alapján a kivánalmak „kifogástalan és kimerítően tudományos megokolása". S épen ezért arra vállalkozik, hogy a tiszta tényleges viszonyokat megismertetve olyan empiriai alapot adjon, amelyre minden pedagógiai előírás és norma felépíthető. Ezért elítél minden olyan deduktiv módszerrel dolgozó pedagógiát, amilyen a Herbarté is, amely mefizikai elmélkedések és meggondolások alapján kitűzött nevelési célból vezeti le a pedagógiát. Mert úgy okoskodik — helyesen —, hogy elégséges megokolás nélküli előírások puszta parancsok s a tanító nem tudja, *miért* cselekedjék úgy, s ne másképp. Az új kutatási módnak épen abban látják legnagyobb becsét a tanítóra nézve, hogy ez képessé teszi a tanítót arra, hogy nevelői eljárásának mindenkor okát tudja adni. „A mi egyik főkifogásunk a Herbart pedagógiája ellen az, hogy szolgai függésbe hozta a pedagógiai gyakorlatot olyan általános jelszavaktól, mint Vertiefung und Besinnung, gleichschwebendes Interesse stb. és részben teljesen elavult módszeres előírásoktól, különösen az ú. n. formális fokozatoktól. Épen a formális fokozatok tana oly tanítási sablont szült, amelyet a gyermeki felfogási processus jelenlegi ismeretének álláspontjáról pedagógiai természetellenességnek kell tartanunk".[2] Ez az oktatás a gyermek szellemi önállóságát nemhogy fejlesztené, hanem az iskolai előírások merev követelésével minden spontaneitást elnyom. Már pedig egy nemzet szellemi és gazdasági előhaladására semmi sem oly fontos, minthogy épen az iskolázás idejében fejlesztessék és ápoltassék az ifjúság spontán megnyilatkozó vidám munkaösztöne.

Az új pedagógia e hiányokat akarja pótolni. Kikutatni törekszik a tényleges viszonyokat s csak azután s csak ezek alapján

[1] Das Verhältniss der Herbartschen Psychologie zur physiologisch-experimentellen Psychologie. 1900.

[2] Meumann id. m. 9. l.

állít fel normákat és előírásokat. Épen ezért nevezi magát *pedagógiai kutatás*nak s mivel tényeket kutat, azért *empiriai pedagógiai kutatás*nak. A kisérleti pedagógia elnevezést csak az a *potiori fit denominatio* elvénél fogva veszi igénybe.

A kisérleti pedagógia, ami a kutatás módját illeti, nem egyéb, mint a kisérlet és statisztikai módszer alkalmazása pedagógiai kérdésekre. Helyén való tehát mindjárt elején tisztába jönnünk azzal a kérdéssel: mennyiben beszélhetünk *megfigyelésről*, *kisérletről* és *statisztikáról* a pedagógiában?

Előbb azonban a legközelebbi rokon tudományban, a pszichológiában kell ezek szerepével tisztába jönnünk.

És itt legelőször a megfigyelést és észrevételt szembeállítva, meghatározza mindkettő lényegét. Az észrevétel egyedűl önmagában megbízhatatlan, ki van téve a véletlennek, az önkéntelen figyelem eredménye. Az észrevétel úgy lesz megfigyeléssé, hogy az önkéntes, elemző figyelem határozott terv, cél és módszer szerint dolgozik. „Megfigyelés tehát nem más, mint figyelmes, tudományos céloktól vezetett, tervszerű, módszeres érzéki észrevétel“.[1]

Kérdés azonban s kétségbe is vonták, hogy lehetséges-e önmaga megfigyelése s a lelki folyamatokkal való kisérletezés? Meumann az ellenérvekre azt feleli, hogy ezek „részben a lelki élet hamis felfogásán, részben az önmegfigyelés rendkivűl nehéz eseteinek jogtalan általánosításán nyugszanak“.

A pedagógiai kisérlet lényegében egy a pszichológiai kisérlettel, csakhogy a fejlődő és dolgozó gyermekre alkalmazva. De sokan tagadják a pszichológiai kisérlet lehetőségét is. Meg kell tehát vizsgálni, hogy mi a pszichológiai kisérlet s mennyiben lehet kisérletezni a pszichológiában?

„Miként a megfigyelés módszeresen tökéletesített észrevétel, úgy a kisérlet tökéletesített és fokozott megfigyelés, mert a kisérlet célja az, hogy a megvizsgált folyamatokat pontosan ellenőrizhető feltételek alatt megfigyelje“.[2] De a megfigyeléstől mégis különbözik, mert ennek várnia kell, míg a vizsgálandó jelenség bekövetkezik, holott a kisérlet előidézi azt. A kisérlet feltételei: a folyamatok szándékos előállítása, a kisérletező szándékai szerint való változtatása és a folyamatok quantitativ meghatározása vagy mérése. Ez az *elemző* kisérlet, melyet ellenőriz és kiegészít az *összetevő*.

[1] U. o. 11. l.
[2] Id. m. 16. l.

Megvalósithatók-e e feltételek a gyermekpszichológiai kisérleteknél? Első tekintetre úgy látszik, mintha szellemi folyamatokat nem lehetne szándékosan előállitani, pl. mintegy vezényszóra vidámságot vagy haragot érezni. „Tényleg minden vagy majdnem minden szellemi folyamatot elő lehet állítani mesterségesen ingerekből“.[1] Ezek az ú. n. *reactio-kisérletek*.

Ha ez lehetséges, akkor semmi akadálya nincs annak — mondja Meumann —, hogy azokat bizonyos célok szerint változtassuk is; nem *teljesen izoláltan* a többi tudat folyamatoktól; de *megközelítő* izolálás lehetséges, mikor a figyelem egy tárgyra szegeződik s így a többitől eltérül.

Ami pedig e lelki folyamatok *mérését* illeti, ezeket directe nem lehet ugyan mérni, de igen a külső világ folyamataihoz való vonatkozásaikban. Ez azt jelenti, hogy directe megmérhetjük azokat a külső folyamatokat, melyektől szellemiek függenek s a kapott mértékszámokat a külső folyamatoktól függő belsőkre alkalmazzuk. Ennek a közvetett mérésnek három módja van: t. i. az *inger*, *a kifejezés és az időmérés* módszere. Vagy ingerekből határozzuk meg a szellemi életet, melyekkel közvetlenűl vagy közvetve folyamatokat idézünk elé; vagy mozgásokból, melyekben a szellemi élet nyilvánul (az ú. n. kifejező mozgások); vagy pedig az inger és a kifejező mozgás között eltelő időt mérjük. Több mód nem lehetséges.

Ezek az elemző pszichológiai kisérlet módjai. Most következik a sinthetikus kisérlet, melynek lehetősége az előbbiekben bizonyítva van, minthogy nem új módszer, csak az előbbi uton nyert adatok kiegészítése és összetétele.

Ez a lélektani kisérlet lényege. A pedagógiai kisérlet pedig ennek alkalmazása az iskolás gyermekre. Ám a gyermekkel való kisérletezés ellen két súlyos ellenvetés tehető. Egyik az, hogy a kisérleti személynél bizonyos megértés kivánatos a kisérletező szándékaival szemben. Ezt pedig a gyermektől nem igen várhatjuk. A másik az, hogy a gyermek rendkívül befolyásolható (suggestibilitas). Az első Meumann szerint csak „nehézség, nem legyőzhetetlen akadály“; a második nagyobb baj, de helyes kezeléssel el lehet kerülni s a befolyásolhatóság fokát egyszerű kisérletekkel meg lehet állapitani.

A kisérlet előnyeit az eddigi alkalmi megfigyelésekkel szem-

[1] Id. m. 19. l.

ben abban látja, hogy a tények rendszeres felkutatására kényszerít, lehetővé teszi a megfigyelés tetszés szerinti megismétlését, az egyik kutatás ellenőrizheti a másikat s így az eredmény biztosabb, nem függ a kutató egyéni sajátosságaitól és előítéleteitől s végül, hogy különböző kutatók együttes, közös munkájának útjait egyengeti.

Ezekben körvonalazza a kisérleti pedagógia *formai* oldalát, a módszert és a kutatási eszközöket.

A tárgyi vagy anyagi oldalára áttérve, az ötlik legelőször figyelmünkbe, hogy minden új kutatási módszer új problemákat szül. A rendszeresen megfigyelő és kisérletező kutatási mód a pszichológiában is, a pedagógiában is egészen új kérdéseket és területeket tárt fel, melyeket az eddigi pedagógia vagy nem ismert, vagy nem méltányolt.

A legelső és legfontosabb újítása az, hogy kutatásánál a gyermekből indul ki. Ebből következik, hogy a kisérleti pedagógiában a legnagyobb tért foglalja el a gyermek, a maga egyéni sajátosságaival, magatartásával, fejlődésével az iskolai évek alatt.

A kisérleti pedagógia legfontosabb feladatai tehát: a gyermek szellemi és testi fejlődésének kutatása az iskolázás ideje alatt; az egyes szellemi képességek (érzéki észrevétel, képzelés, emlékezés, elvonás, gondolkozás stb.) fejlődésének éber figyelemmel kisérése; a gyermeki egyéniségek tanulmányozása; az egyéni tehetségek különbségének vizsgálása, az ú. n. tudományos *Begabungslehre;* a gyermek magatartása az iskolai munka alatt. E munkaprogramm aztán önként vezet át a gyermek munkájának figyelemmel kisérése révén a didaktikához és ez a tanító tevékenységéhez.

A kisérleti pedagógia azonban a didaktikáról, továbbá az iskolaügy szervezetéről, a tanítóeszközök használatáról még nem sokat mondhat, mert a kutatások ez irányban még csak alig hogy megindultak. Aztán bizonyos kérdések, minő a nevelés általános célja, az oktatás általános és speciális céljai, nem tartozván a tények kutatásának területére, nem esnek a kisérleti pedagógia körébe. Ezeket az állam s a társadalom állapítják meg a kor míveltségi állapotához képest gyakorlati szempontok irányítása mellett.

E kérdésekben a kisérleti pedagógiának csak az a feladata, hogy megvizsgálja, vajjon a kitűzött célok a gyermek egyéniségének és fejlődési fázisának megfelelnek-e s hogyan érhetők el legkönnyebben? [1]

[1] Id. m. 40. l.

Meumann magánál az oktatásnál három feladatot különböztet meg. Egyik az oktatás methodikája, másik a tanuló magatartása az oktatás alatt, harmadik a tanító eszközök és az oktatásügy szervezete. Kérdés most már, vajjon a kisérlet alkalmazható-e mind a három területen? Azzal felel, hogy igenis, alkalmazható, azonban „kisérleteink jelenlegi állásában“ még nem mondható meg, hogy iskola-szervezeti kérdések mennyiben tárgyalhatók kisérleti módszerrel.[1]

A kisérleti didaktika három feladata közül az első *anyagi*, a második *formai*, az első összetevő (synthetikus), a második elemző (analytikus). Ez utóbbi a fontosabb A didaktikai kisérlet történhetik az osztályban vagy egyeseken; lehet módszerek eredményeit kipróbáló és a tanuló munkáját elemző kisérlet. De hangsúlyozza s kiemeli, hogy a kisérlet ez utóbbi, fontosabb feladatát az osztálykisérleteknél „szükségképen“ el kell hanyagolnia, mert e kisérletek feltételei az osztály tömegében nem ellenőrizhetők oly pontosan. Meumann szerint Lay felfogása a kisérleti didaktikáról elégtelen és hamis. Szerinte ugyanis a kisérleti didaktika „exakt oktatási gyakorlat, melynél eljárások és eredmény számszerűleg ellenőrizhető és összehasonlítható“. Ez a felfogás a tanítást nyugtalan próbálgatássá, tapogatózássá teszi, melynél a gyermek csak kisérleti tárgy és eszköz, nem pedig cél. A módszer javítása nem öncél, hanem az oktatásnak egy mellékeredménye. Aztán, ha a kisérletet exact oktatási gyakorlatnak vesszük, ez lényegében nem más, mint osztály- vagy tömegkisérlet. Pedig tudjuk, hogy ez pontatlanabb, megbízhatatlanabb és a módszer értékéről sohasem ad végleges ítéletet.

A didaktikai kisérlet megalapozására eddig még csak egyes vizsgálódások vannak s azok is csak az alsó fokon, az olvasás, írás, számolás és rajzolás tanításánál s távol vagyunk még attól, hogy a didaktika alapvetését rendszeres megfigyelés és kisérlet útján elértük volna. A középfokú didaktika kisérleti alapvetése csaknem teljesen hiányzik. Ez azonban nem lehetetlenségét, csak nehézségét, a feladat bonyolódott voltát jelenti. Mert minél komplikáltabbak, összetettebbek lesznek a szellemi tevékenységek, annál nehezebb a kisérlet feladata is. De azért Meumann „elvi okokat“ nem lát az ellen, hogy a kisérletet kiterjessze a középfokú didaktikára is.

[1] Id. m. II. 151. l.

Minő feladatok várnak most a kisérleti pedagógiára, minő útakon kell haladnia, hogy régi és új problémák megoldásához foghasson?

Vajjon az eddigi eredményekből lehet-e már most következtetéseket vonni a nevelés és tanítás gyakorlati alakítására?

A kisérleti pedagógia legközelebbi és legfontosabb feladatának azt látja, hogy a gyermek fejlődését, különösen pedig testi fejlődését, ennek szervi akadályait, az elhárítás módjait és eszközeit pontosan ki kell kutatnia. S itt a tanító munkáját az orvossal kell hogy megossza, mert a gyermek munkájának megitélésénél ez az ellenőrzés „mellőzhetetlen előfeltétel". Az értelem (Intelligenz) és a tehetségek (Begabung) kutatását párhuzamosan kell végezni a test vizsgálásával.

Különösen fontos feladat a fejlődés *általános* irányát megállapítani. Darwin hatása alatt ezt a fejlődést a környezethez való alkalmazkodásnak fogják fel. De a kisérleti kutatás ezt a nézetet egyoldalúnak és hibásnak mutatja, mert mindenütt a gyermeki spontaneitás, öntevékenység, kezdeményezés rendkivül nagy jelentőségét emeli ki. „Mennél önállóbb, öntevékenyebb a gyermek valamely képesség, készség vagy ismeret megszerzésében, annál pontosabban elsajátítja a tevékenységet, annál biztosabban megragadnak ismeretei az emlékezetben, annál alaposabb a megértés.[1] A szellemi fejlődés és növekedés már az első napoktól kezdve nem passzív befogadás, nem a környezethez való alkalmazkodás, hanem a külső világ benyomásainak sajátos feldolgozása egy személyiségben, amely a környezetre lénye bélyegét nyomja rá. Nyelve fejlődése is ez átalakító munkát mutatja. A hallott szavakat saját nyelvére fordítja le s ennél marad addig, míg oda fejlődik, hogy a felnőttek nyelvét elfogadhassa. Túlzás volna azt állítani, hogy a környezet nem foly be meghatározólag a gyermek fejlődésére, de bizonyos, hogy a gyermek e hatásokat nem passzíve fogadja be, hanem saját eredeti módján dolgozza fel. Mondhatjuk tehát, hogy a fejlődés kisebb részben alkalmazkodás, lényegében azonban öntevékenység, a benyomások egyéni feldolgozása és átalakítása. A kisérleti kutatás egyik legfőbb feladata az lesz, hogy e feldolgozó és átalakító folyamat lényegét s ennek az alkalmazkodáshoz, a nevelői hatásokhoz való viszonyát mélyebben és alaposabban felkutassa.

[1] Id. m. II. 405. l. „Csak az marad elveszíthetetlen birtoka a szellemnek, amit önállóan dolgoztunk fel."

A fejlődés általános iránya mellett azonban kutatnia kell az *egyéni különbségeket* és kivált a *tehetséget*. Itt még egészen míveletlen mező az a kérdés, hogy a különböző tehetségeket egyidejűleg lehet-é fejleszteni?

Ismeretes, hogy pl az emlékezet kifejlődése akadályozhatja az értelmet; a jó megfigyelő rendszerint rossz gondolkozó s megfordítva. Ez a terület még csupa probléma. Aztán az ú. n. *Begabungslehre* feladata nemcsak a tanuló, hanem a tanító tipusát is megállapitani, mert a tanító hajlandó a saját maga tipusát a tanulónál is feltételezni s az aztán az eredményt kockáztatja.

De Meumann szerint a legnagyobb feladata a kisérleti pedagógiának előreláthatólag a tulajdonképeni didaktikában lesz, mert itt az értelemről van szó s ehhez a kutatás könnyebben hozzáférhet, mint az általános pedagógia sok kérdéséhez. Ilyen pl. a *tanalak* és *eljárás* (Lehrform, Lehrverfahren) problémája. Hogy vajjon a kérdő, leíró, elbeszélő, magyarázó tanalakot használjuk-e, ez a tantárgy természetéről is függ, de a döntő szót a *kérdezés* lényegéről, feltételeiről, pszichologiai hatásáról a kisérlet fogja kimondani.

A kisérleti kutatások eddigi eredményeiből lehet-e következtetéseket vonni a nevelés és tanítás gyakorlati alakítására? E kérdésre a feleletet egy külön, rendszeres könyvben igéri, de már most is kiemel egy nehány szempontot, melyet az oktatás gyakorlatánál tekintetbe kell venni.

Az első az, hogy új világitásban s nagyob jelentőségben jelenik meg a gyermek *érzelmi* és *akarati* élete. Az értelmi haladás számos hibája és hiánya nem értelmi, hanem kedélyi és akarati okokra mutat vissza. Ebből következik aztán, „hogy a nevelés helyes módszerét egyedül a gyermek kedélyi és akarati életének helyes ápolásából nyerjük és a kedély és akarat helyes ápolásának lényege a nevelőnek ama szabályaiban és magatartásában van, melyek a gyermek önbizalmának nevelését, a gyermeknek erői önbecslésére való helyes rávezetését, egy erős akaratú személyiség fejlődését célozzák.“[1]

A mai pedagógia nem számol kellően e követelménnyel. Még sok pedagógus van, kiknek sejtelmük sincs, mily rendkívül fontos a kedélyi és akarati élet kezelése az értelmi munka s általában az

[1] Id. m. II. 420. l.

egész szellemi előhaladás szempontjából. „A megalázás, a depressio, az öntudat sértegetése, a gyermek öntevékenységének elnyomása vagy nem fejlesztésének pedagógiája bűn a gyermeki lélek ellen; helyébe kell lépnie annak a pedagógiának, amely a bizalmon, a minden áron való fölbátorításon, az öntevékenység és önállóság fölkeltésén, az egyéniség és tehetség alapos felismerésén (Eingehen), fejlődési fokába való beleérzésen, a gyermek egész sajátos természete elmélyített megértésén alapszik.[1]

Másik követelmény, melyet a kisérleti pedagógia eddigi eredményei már nyilvánvalóvá tesznek az, hogy sokkal inkább kell sürgetnünk, mint eddig történt, a *szellem formai képzését* s hátraszorítani a *didaktikai materiálizmust.* Ezt nem szabad összetéveszteni az általános míveltség formai elvével. Itt a szellemi erők és képességek formai képzéséről, tehát pszichnlógiai formai képzésről van szó, ahol az anyag egészen másodrendű. E formai elvtől várja a túlterhelés kérdésének megoldását; aztán azt, hogy ismereteinkből nem fogunk oly rettenetes sokat elfeledni, ha „kevés alapismeret absolut biztos megszerzésére szorítkozunk".

Egy további követelmény: *„több egyéniesítés az oktatásnál s minden nevelői cljárásnál."* E követelményt azonban nem szabad túloznunk. Mert pl a tanterv, a cél, az átlagos követelmény, a tárgy természetétől függő módszer nem alkalmazkodhatnak a gyermekhez. De igenis követelni lehet és kell a tanítótól, hogy jobban *megértse* a gyermek magatartását minden munkájánál. Ezt teheti, ha egyéniségét, sajátos tehetségtipusát mélyebben megismerni törekszik. Ebből következni fog az ő iskolai dolgai igazságosabb megitélése, midőn egy egyéni tehetségtipus termékeként fogja fel és értékeli. Követelni kell és lehet a tanítótól, hogy, egyénileg foglalkozzék az egyessel, ha ez az osztálytipustól lényegesen eltér vagy az átlagos követelményen alul marad, hogy megvizsgálja egyesek tehetségtipusát, kik feltűnő egyéni sajátosságokat mutatnak; végűl hogy az egyest rávezesse sajátos tehetségeinek gazdaságos és helyes használatára. „Megértő elmerülés a tanítvány lelkébe s munkája helyes megitélése — amily régi, épp oly nehéz didaktikai alapelvek, de csak a mi jelenlegi tehetségkutatásunk van abban a helyzetben, hogy a tanítónak a végrehajtás helyes eszközeit és útjait megadja." [2]

[1] Id. m. II. 421. l.
[2] Id. m. II. 428. l.

Végül „*több önállóság és mozgási szabadság tanulónak és tanítónak egyaránt*". A mai oktatás igen kevés alkalmat ad az öntevékenységre és a szellemi önállóság kifejlesztésére. Ellenben rákényszeríti a tanulót a nyújtott ismeretek passzív befogadására. Ennek eredménye egy valóban ijesztő szellemi önállótlanság, az ítélet és szellemi kezdeményezés hiánya. Hiányzik az a technikai-formai iskolázottság, mely egy munkához önállóan hozzákezd s adott gondolatokat önállóan feldolgoz.

A pedagógia ilyen empiriai megokolásának célját és lényegét abban foglalja össze, hogy megkönnyíti egyfelől a gyermek munkáját, midőn a munkát egyéniségének, természetének megfelelő módon tárja elébe; másfelől biztosítja a tanító szellemi önállóságát, mert nem szabályokot állít fel, melyeket szolgai módon kell követnie, hanem képesíti arra, hogy önmaga állítsa fel magának a szabályt, hogy minden pillanatban számot tudjon adni, mennyiben helyesek a pedagógiai normák s mennyiben ellenkeznek a tudomány és a pedagógiai tapasztalat eredményeivel.

Ezek azok az elvi kérdések, melyek az empiriai pedagógiai kutatást más irányoktól a legjellemzőbben elkülönítik. Ezek azok a gondolatok, melyeknek célul tűzését a kisérleti pedagógia eddigi eredményei megokolják.

Dávid Ferenc és kora.

Irta: Dr. Borbély István.

(Folytatás.)

Vallásos téren a Békés elleni hangulat először az 1570. jan. 1—6-iki meggyesi országgyűlésen nyilvánult meg, midőn a római katholikus Báthory pártja azt kivánta, hogy a fejedelem „a mostan támadott eretnekség indítóit" büntesse meg.[1] Ez a kivánság egyenes következménye volt annak a jezsuita hatásnak, mely Nagyszombat után Eger völgyében, majd előjeleivel Báthory udvarában Erdélyben is mutatkozni kezdett. Sőt már megtalálhatunk e y még kevés számú, de határozottan a római katholikus reakció szolgálatában álló török-barát pártot is, melynek feje somlyai Báthory István volt, tagjai pedig ecsedi Báthory István, Báthory Kristóf, Forgách Ferenc, Bánffy Pál, Gyulay Mihály és Kendy Sándor. Ez a párt titkos összeköttetést tartott a római klerussal.

[1] Az országgyűlés szószerint a következőket végezte: „Az mostan támadott eretnekségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát megszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az uristennek tisztességét és a felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnekségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hírdetőit meg akarja büntetni, hogy az uristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon". Ezt én úgy értem, hogy valakinek vagy valakiknek a felszólalására a fejedelem válaszolt. Ebben a válaszban az volt, hogy a fejedelem, megtekintvén az Ur Isten tisztességét s saját uralkodói méltóságát, vizsgálat alá veszi a vádolt hitet vagy felekezetet s ha azt káromlásnak fogja látni, authorit és hirdetőit megbünteti, a hitet pedig eltiltja. Hangsúlyozom, hogy csak azután fog ilyen végzést hozni, ha „végére menvén" a panasznak, a vádakat alaposnak találja. Nem tudom, hogy az idézett végzésből Szilágyi Sándor miként olvashatott ilyen értelmet: „Az új eretnekséget eltiltották, annak hirdetőit elitélték s a fejedelem nemcsak megerősítette e törvényt, hanem annak végrehajtását meg is igérte". (Erd. orsz. gyűl. Emlékek II. köt. 276. l.)

Békésnek jól kellett látnia azt, hogy népszerütlensége napról-napra nő, észre kellett vennie, hogy körülötte oly hatalmas ellenzék szervezkedik, mely kedvező alkalommal minden szándékát meghiusíthatja. A két magyar haza egyesítésén rajongó fanatizmusa mégsem lankadt, most még törhetetlenebb kitartással, mint eddig, látott megkezdett munkája befejezéséhez. 1570. aug. 16-án már megállapította s a császárral elfogadtatta a speyeri szerződést s szeptember végén Gyulafehérváron a rendek tárgyalás alá is vehették. Az egybegyült 18 főrend vegyes érzelemmel fogadta az előterjesztést, Csáky ugyan fönntartás nélkül hozzájárult, azonban Báthory és Forgách kifogásokat emeltek Mégis végeredményében a fejedelem s a többség elfogadván a szerződést, Békés dec. 26-án útra kelt, közlendő a császárral a bevégzett tényt.

A fejedelem az új évet azzal kezdte, hogy Marosvásárhelyen országgyűlést tartott. Úgy látszik, hogy a római katholikus párt ismételten szót emelt a terjedő unitárizmus ellen. János Zsigmond tehát elhatározta, hogy a Meggyesen megigért vizsgálat eredményeit gyűlés elé terjeszti. Ennek megtörténte után a rendek kimondották, hogy „Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, a confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminalis excessusban találtatik, azt a superintendens megitélhesse minden functiojától priválhassa, azután ez országból kiűzettessék“.

Báthoryék praktikája tehát mégsem sikerült, a rendek — s itt még csak azt sem mondhatjuk, hogy Békés ösztönzésére, hiszen ő nem volt jelen a gyűlésen — közakarattal végeztek. Más kérdés az, hogy miért bántották épen ezt a protestáns felekezetet? A felelet alighanem helyes, ha arra utalunk, hogy az unitárizmusban Békés pártját akarták sújtani, ebben is főleg a testamentumos urakat, és pedig a kancellár Csáky Mihályt, a hadsereg főparancsnokát Hagymássy Kristófot. Nizowszki Szaniszló főpohárnokot és a személyes kiválóságai miatt nagyrabecsült öreg Bornemissza Farkast.

Eképen fonódott két párt köré a politika és vallás kettős öve. Az utolsó erőpróba balul ütött ki a reakcionáriusokra; ám hátra van még a döntő küzdelem. Minden jel arra mutatott, hogy a végső és igazi diadal azé lesz, aki a körülményeket a legalkalmasabb időben ragadja meg Az alkalom nem váratott magára, egy nappal azelőtt, hogy Békés Miksával aláíratta a speyeri egyezséget,

János Zsigmond március 14-én meghalt. Erről mindkét párt egyforma hamar értesült. Mit kezdjenek? Ha a Békés-párt kihírdeti, maga Békés nem lévén itthon, esetleg elveszti a tért a személyesen intézkedő Báthoryval szemben; viszont ha Báthoryék a török tudta nélkül proklamálják a gyászt, a porta könnyen Erdélyre üthet s elfoglalhatja, hiszen — kinek személye a támadást visszatarthatná, a fejedelem halott. Mindkét párt abban állapodott meg, hogy egy időre eltitkolják a fejedelem halálát.

És megkezdődött az erők titkos mérkőzése . . .

Hogy ki mit miképen végzett, arra örök feledés borult. Március 20-án még tartották az egyezséget s a testamentumos urak a fejedelem nevében hívtak április 1-re országgyűlést. A következő napok azonban Báthory pártját juttatták diadalra. A gyulafehérvári gyűlésen nyílt szakadás következett be. Ugyanis az a kérdés került vitára, vajjon kik intézzék Erdély ügyeit a fejedelemválasztásig? A Békés-pártiak azt mondották, hogy azok, akiket erre János Zsigmond végrendeletileg kötelezett; a Báthory-párt ellenben azt kivánta, hogy az ország békéje s a választás szabadságának biztosítása végett határozzanak hadfölkelést. Ez általános propozició részleteiben ügyes cselt rejtett: a hadfölkelők összehívása legyen a testamentumos Békés-pártiak kizárólagos joga; azonban a helyiérdekű s apróbb egyenetlenségeket megelőzendő, másfélezer ember gyűljön Tordára s ezek vezéréűl Báthory Kristóf választassék. Mire Békés Gáspár küldetéséből hazatért, a Tordára rendelt őrsereg tizezerre szaporodva, immár Tövis alatt táborozott. Ezenkívűl, egyelőre csak érdeklődésből, bár minden eshetőségre készen, a székelyek is nagy számmal jelentek meg.

Ily körűlmények között nem lehetett kétséges az, hogy kit fognak megválasztani. Hagymássy följegyzése szerint május 25-én kikiálták Báthory Istvánt vajdának.

Az új fejedelem három első intézkedésével egész jövendő politikáját kijelölte. 1. Ugyanazzal a vajdai hűséggel fogadott engedelmességet a magyar királynak, amelylyel ezt Békés Gáspár is tenni akarta. Hitlevelében ugyanis ez olvasható: „Magyarország törvényes királyainak mostantól fogva jövőre engedelmes híve és alattvalója, vajdai tisztemben őfelsége ellenségeinek ellensége, barátainak barátja leszek.“ 2. Követség által a pápának hódolatát fejezte ki. Ez intézkedés elődje protestáns szellemű kormányzatával szemben uralma római katholikus jellegének kifejezése volt. Ez

természetszerűleg maga után vonta az unitárius Csáky Mihály kancellárságának megszűnését; helyét a római hitű Forgách Ferenc foglalta el 3. A római katholikus egyház restaurálása Erdélyben. Különösen ez utolsó intézkedését annyi erélylyel, valódi uralkodói hozzáértéssel foganatositotta, amennyi Erdély történetében eddig ismeretlen volt. Noha épen tőle eredt a mondás: csak Istennek van joga a lelkiismereten uralkodni, mint a következmények mutatják, ravasz számitással maga is így cselekedett. Ugyanis elhatározta, hogy a meglevő egyházakat a legközelebbi alkalommal folytatólagosan ő is elismeri. Ellenértékül épen csak annyit kivánt, hogy ez egyházak reverzálisban ismerjék el őt a törvényes jogrend legfőbb őréűl. Látszólag semmi különös jelentősége nem volt e kivánságnak. A szász protestánsok 1571 szeptember 9-én Meggyesen meghódoltak Báthorynak. Ezzel egyidejüleg a magyar protestánsok szuperintendensévé Alesius Dénes udvari lelkészt nevezte ki. Az általános felekezeti határok ennyiben megjelöltetvén, 1571 szeptember 17-én történt gondoskodás az unitáriusokról is. A fejedelem — főként a meggyesi zsinat kérésére — kijelenté, hogy „ezentúl Erdélyben és a Magyarországhoz tartozó részekben a könyvnyomtatók bármely régi vagy új iró legkisebb könyvét és irását cenzori engedély nélkül, lefoglalás és minden javaik elvesztése büntetése mellett, kinyomtatni, árulni és terjeszteni ne merjék.“

Ez volt Báthorynak az unitáriusok ellen való első cselekedete. Alkalmat hozzá az a két könyv adott, melyet Dávid Ferenc 1571 márc. 25-én (Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról) és április 22-én (Az egy Atya-Istennek és az ő áldott szent fiának Istenségekről), tehát a fejedelemválasztás legizgalmasabb napjaiban Hagymássy Kristófnak és Békés Gáspárnak dedikálva kiadott. A mikor a lutheránusok e rendelet provokálták, ezzel csak azon irodalmi támadások ellen akarták védni magukat, mely támadások az utóbbi tiz év alatt őket végig dulták. Volt azonban e cenzurális rendeletnek más okozója is: Blandrata György. Már a második gyulafehérvári gyűlésen ismételten megtörtént, de legutóbb a nagyváradi hitvitán is megesett, hogy Blandrata hitelvi vitában elszólta magát s csak Dávid Ferenc higgadt készenléte mentette meg. Aki ez elszólásokat jól megfigyeli, észreveheti, hogy azok tartalma valami olyant is rejteget, ami Dávid Ferenc kimagyarázásában nincs meg. Ezt Békés Gáspár egyszer nyiltan meg is jegyezte. Ekkor azonban nem került bővebb fejtegetésre a különbség.

Most, megváltozott körülmények között, az olasz érzékenység nyiltan kifejezésre jutott. Bántotta Blandratát Dávid Ferenc magyar nyelvi tudása, hiszen újabban a hitviták is mind magyar nyelvűek voltak, a könyvek is magyarul íródtak, — s ő mindezeket nem értette; bántotta az is, hogy Dávid a hitelvek magyarázását egészen magának foglalta le. Mindezekből saját lekicsinylését olvasta ki s tenni akart ellene. E sürgős intézkedésre azért is szükség volt, mert Dávid Ferenc szeptember 20-ra Marosvásárhelyre zsinatot hívott össze. Hogy ehelyütt mit végeztek, nem tudjuk, írott emlékét elfödte a muló idő pora, mi ránk maradt, csak az összehívó levél. Ebből értesülünk arról, hogy Dávidékat ellenfelei, főleg a szentháromság tagadásáért kárhoztatják. A következmények azt sejtetik, hogy Marosvásárhelyen nemcsak a trinitáriusok és antitrinitáriusok, de Blandrata és Dávid Ferenc is mérkőztek. E mérkőzés eredménye az volt, hogy Blandrata propoziciói szerint iktatták törvénybe az unitárius egyház alapelveit. Dávid Ferenc egymagára maradt. Pártfogói közűl Csáky Mihály az új év elején az örök béke honába költözött; Hagymássy Kristófot az országgyülés elszámolási perbe fogta; Békés Gáspár pedig annyira el volt foglalva saját dolgaival, hogy nem ért rá mással foglalkozni. Mit tehetett egyebet, mint vagy lemond élte eddigi vezérlő céljáról s mint Socinus Laelius, visszavonulva, elfojtott gyötrelmek mardosó önvádjával morzsolja össze lelke nemes vágyait. Ez esetben újabb híveket, talán kitüntetéseket is nyer. Vagy pedig rálép a mártirok véres utjára, mely rövid, küzdelmes, de az egyéni önzetlen meggyőződés glorifikációjához vezet.

És hozzálátott saját, tiszta unitárius elveinek hírdetéséhez.

(Folytatjuk.)

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Dr. Bartók György: „Az erkölcsi érték philosophiája“, Kolozsvár, 1911. Kapható Stein Jánosnál. Ára 4 kor.

Erkölcstani irodalmunk szórványos termékei között valóban örömmel kell üdvözölnünk Bartók ezen művét, annál is inkább, mert a szerző új, tisztán értékelméleti álláspontról igyekszik az erkölcstan problémáira világot vetni. A könyvnek nagy érdeméül kell betudnunk írója azon eljárását, hogy szigoru kritikai munkával igyekszik az erkölcstan határait megállapitani s fejtegetéseiben sehol sem zavarja össze kutatásainak területét más tudományokéval. Mai napság, midőn „Erkölcstan“ cím alatt rendesen zavaros pszichologiai és szociológiai adatgyűjteményeket olvashatunk, jól eső figyelemmel kell kisérnünk azon törekvést, mely ezekkel szemben a kritikát alkalmazza s az erkölcstant ezen járulékos és sokszor zavaró elemeitől megtisztitani akarja. Jól mondja szerző, hogy ha az erkölcstan tisztaságát meg akarjuk őrizni, ismét és ismét csak Kantra kell rekurrálnunk, akinek „Grundlegung“-ja minden idők erkölcstani munkájának örök mintaképe leend.

A könyv első része az erkölcstanban jelenleg divó irányoknak történelmi birálati fejtegetését tartalmazza. Korunkban három ilyen irányzatot lehet kimutatni; első a *biologizmus* erkölcstana, melynek főképviselője Spencer. Ezen irány szerint az erkölcstan alapja a biologiában keresendő, aminthogy a lélektan alapja is a biologiában található fel. Második irány a *pszichológizmus* erkölcstana, melynek főképviselője Wundt, akinek állítása szerint minden tudománynak alapja a pszichológia. Ezen felfogás hivei az erkölcsi megitélés pszichológiai processzusának tüzetes elemzése által vélik a morálitás lényegét felismerhetőnek. Ez mondható jelenleg a legelterjedtebb erkölcstani irányzatnak. Végül harmadszor a *sociológizmus* erkölcstana kerül sorra, mely irány az ethika feladatául azt sürgeti, hogy az erkölcsi tények természettudományi módszerrel vizsgáltassanak meg s ép oly exaktsággal irassanak le, mint a fizika, biológia stb. tényei. Ebből a szem-

pontból elegendőnek is tartják az u. n. erkölcsök tudományát, mely a társadalom szokásainak, intézményeinek hű leírása és pontos lajstromba szedése lenne. Ezen felfogási módot szerző a Lévy—Bruhl-féle erkölcstudomány alapján ismerteti és birálja.

Ezen három irányzat logikai objektivitással való tárgyalása rásegíti a szerzőt arra, hogy az erkölcstan problémáját a hozzátapadt függelékektől megtisztítva a maga tisztaságában állítsa elénk.

Az ethika feladata az erkölcsiség természetének megértése, alapkérdése pedig ez: mit kell cselekednem? Tárgya az erkölcsiség lényegének s az ember cselekedeteinek *megértése* s e megértés alapján való *szabályozása*. Aki az ethika ezen szabályozó, normativ karakterét tagadja, az nem érti annak természetét. Az erkölcstan előbb felállitott alapkérdése: mit kell cselekednem, arra a fundamentális meggyőződésre vezeti a szerzőt, hogy az erkölcsiség igen fontos jellemvonása az *értékesség* s hogy a cselekvés problémája tősgyökeres axiologiai probléma. Ezért egy fejezetet szentel az értékelés kérdésének általában és megállapítja, hogy ennek vizsgálatában nem a lélektani, hanem a kritikai módszert kell követnünk. A pszichológiai módszer minden válogatás nélkül vizsgálja a léleknek jelenségeit, a kritikai módszer válogat és az értékes, a helyes szempontjából vizsgálja a megvalósuló tartalmat. A lélektani módszer a *formára* helyezi a súlyt, a kritikai ellenben a *tartalomra*, a *jelentésre*.

A következőkben rátér magának az erkölcsi értéknek vizsgálatára. Az erkölcsi értékjelző a *jó*. Jó erkölcsi értelemben csak az akarat illetve az akaratnak képe: a cselekvés; azért a következő fejezet tárgya a cselekvés és akarás folyamatának elemzése, melynek fejtegetése közben a szerző megállapítja, hogy ebben a folyamatban a legfontosabb az Én állásfoglalása, amely tulajdonképen az egész akarásnak s következőleg a cselekedetnek értékét is megszabja. Az erkölcs érték megvalósúlásának formája az Én szabad állásfoglalása. Az önállítás ezen *szabadsága* nélkűl beszélni sem lehet erkölcsiségről. Ezen feltételhez járul egy második, mely által az Én állásfoglalása közelebbről meghatároztatik: ez a cselekvés *észszerűsége*. Szabadság és észszerűség, e kettő teljesen meghatározza a cselekvés erkölcsi karakterét. E két feltétel megvalósitása azonban az intelligenciától függ s annál nagyobb mértékben érvényesülnek, minél fejlettebb az intelligencia. Az intelligencia és szabadság egymástól el nem választható. Minél magasabb fokán áll az ember az értelmiségnek, annál inkább hallgat eszének szavára s igyekszik azt egész életében meg-

valósítani. Az észnek való engedelmesség a szabadság legbiztosabb alapja, mert az ember nagyobb urat nem ismerhet az erkölcsiségben, mint saját intelligenciáját; ennek feltétlen uralma egyedüli biztosítéka az ember erkölcsi méltóságának és autonomiájának. Ezen legfőbb törvényadó nélkűl nincs moralitás, csak heteronomia, mely merő ellentéte minden erkölcsiségnek. Azért minden erkölcsi lény legfőbb feladata akaratában és cselekvésében egyaránt intelligens voltának megvalósítása. Ez azonban egyúttal kötelességünk is s az utolsó fejezet tárgya az erkölcsiség ezen harmadik jellemző vonásának t. i. kötelező voltának kifejezése. Az öntudatos, eszes, intelligens lény kötelezve van az intelligenciának, mint legfőbb értéknek megvalósítására s így az erkölcsi *kell* az intelligencia legmélyéből fakad. Ezzel záródnak Bartók fejtegetései. Hogy ő az erkölcsi *kell*-nek fenségét a szentség jelzőjével akarja illetni, azt fölöslegesnek tartjuk, mert ezzel úgy sem mondtunk többet róla s még a Windelband-féle szentség homályos fogalmát juttatná eszünkbe, amire ilyen tiszta álláspontról megirott műben semmi szükség sincs.

Szerző fejtegetései logikusak, világosak; könyvének beosztása helyesnek mondható. Erkölcstani álláspontjában Kant és Böhm Károly tanítványának mutatja magát. Az ő könyve az első nagyobb szabású mű, melyben Böhm értékelméletének alaptanai az erkölcstan feldolgozásában érvényre jutnak. Az ilyen tiszta és logikus erkölcstani fejtegetések napjainkban nagyon ritkák s épen azért melegen ajánljuk az érdeklődők szives figyelmébe.

Dávid Ferenc. Születésének négyszázados emlékünnepére kiadja a magyarországi unitárius egyház. Írta: Kiss Ernő. Ára 2 kor. Gámán J. Kolozsvár, 1910.

Régóta érezzük annak a szükségét, hogy Dávid Ferencről, az ő egyéniségéről és reformátori működéséről, egy könnyen kezelhető és áttekinthető műben hű képet kapjunk. Mert az oly nagy lelkesedéssel, meleg szeretettel és sok történelmi ismerettel megírt Jakab Elek-féle könyv, éppen a benne fölhalmozódott anyagbőség miatt nem elég könnyen használható s inkább szakemberek kezébe való. Ama közszükségen akart segíteni az egyház, amidőn Dávid Ferenc életrajzának a megírására, születése négyszázéves emlékünnepe alkalmából pályázatot hírdetett. E pályázat eredménye *Dr. Kiss Ernő*nek előttünk fekvő műve.

Gondolatunk szerint, a különben kiváló író, igen túlzottan ragaszkodott a pályázati hirdetés ama kitételéhez, mely a Jakab Elek-féle

mű használatát megengedte. Úgy, hogy könyvét teljesen annak a nyomában dolgozta s újabb forrásokat nem igen keresett s a Dávid egyéniségének megértésére újabb utakat nem mutatott. De amikor átvette a történelmi adatokat, akkor nem vette át azt a meleg szeretetet és nagy lelkesedést, melyet a Jakab Elek műve súgároz hőse iránt. Legalább ezt nem tudjuk kiérezni a Kiss Ernő soraiból. Lehet, hogy ez tárgyilagosság szempontjából a műnek érdeme, de mi — tekintve a célt, amelyért iródott — hiányának tudjuk be. Ez a korában meg nem értett s azután százéveken át elfeledett reformátor, ki az egyén legszentebb jogaiért harcolt és halt meg, ma nem csupán rokonszenvet, hanem mélységes szeretetet és rajongó lelkesedést is érdemel tőlünk.

Talán ebből a lelkesedésből fakad az a vágyunk, hogy mi a Dávid Ferenc életrajza keretében nagyon is kidomborítani szeretnők azt az erős és hódító egyéniséget, aki családi, egyházi, vallási, nemzetiségi és társadalmi korlátok lerombolásával olyan merészen tört útat az igazság felé s aki olyan biztos kézzel vezette győzelemre Erdélyben előbb a lutheri, majd a kálvini és végűl az unitárius reformációt. De úgy vagyunk még ma a Dávid egyéniségével is, mint arcképével. Mindenki alkot magának egy képet s azt hiszi, hogy az az igaz; mert az eredetit nem láthatja.

Amikor e pár vonásban rámutattunk a hiányokra, ugyanakkor a kétségtelenűl elismerésre méltó munka érdemei előtt nem hunyhatunk szemet. A meglevő adatokat kilenc fejezetben ügyesen és áttekinthetően csoportosítja. Kiváló érzékkel bír az író azoknak a pontoknak a megragadására, amelyek Dávid Ferencet reformátori pályáján irányították. Különösen megkapóan írja le a reformátor lelki harcait a saját művei alapján s úgyszintén az ő vallási és erkölcsi elveiről is eléggé tiszta képet nyerünk. Az egésznek előadása nyugodt, kellemes és rávall a szerző tollára.

Dávid Ferenc: Rövid magyarázat. Az eredeti kiadás facsimiléjével. Ára 10 kor. Kolozsvár. „Ellenzék"-nyomda. 1910.

Az unitárius egyházat eléggé nem méltányolható intenciók indították arra, hogy a Dávid Ferenc műveit születése négyszázadik évfordulója alkalmából kiadja. Mert valóban eljött az ideje annak, hogy a századokon át agyonhallgatott reformátor szellemét eredeti kútfőkből megismerjük és méltányoljuk. Ennek a sorozatnak kezdete a jelzett munka, amely történelmileg világosítja meg azt az útat, mely

Dávidot az unitárius reformációra vezette. Az olvasás megkönnyebbítése céljából az eredeti szöveg a mai helyesírásnak megfelelően van átírva, mely munkát *Pálfi Márton* tanár nagy gonddal végzett. Valamint ő írt nyelvtani magyarázatot a műhöz. Ezenkívül *dr. Boros György* teol. tanár írt hozzá „Dávid Ferenc teológiája" cím alatt hittani, magyarázó értekezést. Mindazoknak, akik a Dávid Ferenc lelkébe behatolni akarnak, figyelmükbe ajánljuk a nagy gonddal kiadott könyvet.

A görög katholikus szertartástan elemei. Képekkel s katekizmusi ismétlő kérdésekkel. A népiskolai tanterv alapján elemi iskolai használatra írta: Szémán István kir. kath. főgimn. r. hittanár, egyházm. m. tanfelügyelő. Ungvár. 1911. Ára 60 fill.

Egy röviden és világosan megírt kis iskolai tankönyv, amely nagyobb jelentőséget az által nyer, hogy azt a tiszteletreméltó irányzatot van hivatva szolgálni, amely a görög kath. magyarok *magyar* liturgiáját akarja kivívni. Minden igaz magyar embernek támogatnia kell ezt a jogos és méltányos törekvést. A mi őszinte rokonszenvünk kiséri úgy a mozgalmat, mint annak vezetőit és irányítóit.

Mintázási Tanmenet. A népiskolai kézimunka oktatás — agyagmintázás — sikerét biztosító munkát: „*Mintázási Tanmenet*"-et állított össze és adott ki Hargita Nándor székelyudvarhelyi áll. kő- és agyagipari szakiskolai igazgató, szobrász. Szerzőnek ezen, az agyagmintázás minden részletét felölelő értékes munkája két részből áll: a mintázás tanítására vonatkozó összes tudnivalókat magában foglaló *Vezérfonalból* és a gyakorlati kivitelhez mintákat adó 84 drb. gypszminta és 14 drb. fali rajzlapból. Nemcsak a szakember, de a népiskolai tárgykörrel teljesen ismerős és otthonos gyakorlati tanító munkája is ez a Tanmenet, mert szerzője a székelyudvarhelyi szakiskolai tanulókat, az elemi népiskolai és alsóbb osztályú középiskolai tanuló ifjúságot már esztendők óta tanítja a mintázásra. A kedvező birálat alapján a Mintázási Tanmenetet a vallás és közoktatásügyi miniszterium 3285—911. számú rendeletével engedélyezte és a taneszközök jegyzékébe felvette.

Az egész munka ára 75 korona.

Megrendelési cím: Hargita Nándor áll. szakiskolai igazgató, Székelyudvarhely.

KÜLÖNFÉLÉK.

Kriza-ünnep Nagyajtán. Aug. 6-án ünnepelte a Dávid Ferenc-Egyesület háromszéki fiókja kezdeményére ez az erős község nagyszülötte, a híres költő-püspök születésének századik évfordulóját. Amint várni lehetett, az ünnepély a kezdetben tervezett szűk keretből kinőtt s részt vett benne a magyar tudományos akadémia, a Kisfaludy-társaság, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Irodalmi Társaság, az egyházi főhatóság, papnevelő-intézet, a kolozsvári és székelykeresztúri unitárius gimnáziumok stb. Az ünnepély templomi istentisztelettel kezdődött, délben közebéddel folytatódott s este műsoros estéllyel végződött, melynek jövedelmét egy felállítandó Kriza-szobor alapja javára fordítják.

Péterfi Dénes, folyóiratunk volt szerkesztője, 35 évi papi és theol. tanári működés után f. évi szeptember hó 1-től, saját kérésére, nyugalomba vonult. Magányt szerető természete s az a viszony, melyben folyóiratunkkal hosszú időn keresztül állott, megtiltják nekünk, hogy behatóbban foglalkozzunk e lapokon e lépés jelentőségével. Azt azonban nem akadályozhatják meg, hogy kifejezést ne adjunk a veszteség amaz érzésének, amely eltöltötte s eltölti mindazok lelkét, akik az egyházi és iskolai közélet érdekeit szivükön viselik, akik ez élet mozzanatait figyelemmel kisérik, akik az egyházi és iskolai közigazgatást erkölcsi felelősség mellett végzik. Nem ez az alkalom való arra, hogy papi és tanári székén szerzett érdemeit méltányoljuk s nem ez az idő arra, hogy méltassuk ama fenkölt és nemes gondolattartalmat, mely irásait és beszédeit oly előkelő szellemi élvezetté emeli, amaz előkelő és választékos formát, melyben ezek megjelennek Mégis sajnálattal emeljük ki, hogy többé nem gyönyörködhetünk művészi előadása nemes tartalmában, a vallás és élet kérdéseinek ama kimeríthetetlen mélységű felfogásában, amely az isteni szellem jellenlétét hirdeti az universum minden jelenségében s intuitiv lélekkel isteni mistikumot lát ott is, ahol a közönséges lélek előtt nincs probléma. Az élőszó varázsa által keltett azt a nemes szellemi élvezetet ezentúl nélkülözni fogjuk, de azzal a reménnyel bíztatjuk magunkat, hogy megszabadúlva kettős hivatása sok dolgot adó elfoglaltságától, „procul negotiis“ közzé fogja tenni ama dolgozatait, beszédeit, melyek annyi nemes élvezetet szereztek hallgatóinak.

Zsilinszky Mihály, a bányai ev. egyházkerület felügyelője lemondott állásáról. Szept. hó 13-án neki kellett volna a kerület közgyűlését megnyitnia és vezetnie. Ehelyett Scholtz Gusztáv püspök a lemondását jelentette be. A lemondást magas korával és múlt évi balesetével okolja meg, de egyes lapok

szerint közrejátszottak erre az egyházi belső életre vonatkozó okok. Bármi legyen is e lemondás oka, annyi bizonyos, hogy Zsilinszky visszalépése az egyházi közélet teréről nagy veszteség nemcsak annak az egyházkerületnek, melynek ő nagy tiszteletben álló felügyelője volt, hanem az egész magyar protestantizmusnak is.

A Jatho-ügy. Ebben az ügyben, melyről folyóiratunk előbbi száma röviden megemlékezett nyilatkozik Harnack Adolf, a hires berlini theol. tanár is. Ő maga is tagja a Spruch-kollegiumnak, melynek ez ügyben kifejtett működése után véleményét igy foglalja össze: Téves tanokat hirdető lelkész ellen panaszt csak a gyülekezet vagy az illetékes püspök emelhet. Máshonnan jövő vádnak hely ne adassék. Törvénytelen eljárás, hogy az egyházi főtanács emeli a vádat s négy tagja az itéletnél szavazatra jogosúlt. A Spruch-kollegiumnak csak azt a jogot kellene megadni, hogy megállapitsa, hogy visszaélés történt. Ezt tudomására adja az illető gyülekezetnek, ami aztán elég erkölcsi erővel kell hogy bírjon.

37 német theologiai professzor ez ügyben a következő nyilatkozatot adta ki:

„A Spruch-kollegium döntése Jathó esetében már első ténykedésében megmutatta mindazokat a nagy veszélyeket, melyek ez intézménnyel összekötvék. A keresztény egyéniség, gyakorlati működés és jellem helyett minden súlyt a tanra fektettek. Most már a német protestantismusra az a veszedelem áll elő, hogy az emberekben mindenütt az a vélekedés erősödik meg miszerint a Jézus Krisztus szellemében való életnél a mértekszerüleg világosan soha meg nem határozható igazhitűség fontosabb. Mi, egyetemi tanárok, kötelességünknek érezzük még egy különös veszélyre rámutatni. Egy ilyen eljárás tanuló, fejlődésben levő theologus-ifjúságunktól tanúlmányaiban elfogulatlanságát rabolja el, jövendő gyakorlati téren kifejtendő működéséhez való örömét pedig megzavarja. Akadémiai feladatunkat meg — minek belső értéke és létjoga csak akkor van, ha nem más, mint keresztény érzületnek, őszinteségnek és igazságszomjnak együttes ápolása — nagyon nehezíti. Ha csak távolról is az a látszat támadna, hogy a mi fakultásaink egyházilag megkötött oktatás seminariumai, helyüket a német egyetemi oktatás szervezetében eljátszanák úgy, hogy mint fakultásokat, azonnal meg kellene szüntetni. Igy hát alólirott egyetemi tanárok, míg egyfelől a tudomány és vallás közötti állandó, szerves összeköttetés ápolására hivatott protestantizmus megrendülésének beláthatlan következményeire útalunk, addig másfelől reméljük, hogy a Spruch-kollegium eddigi működésének formai között többé tevékenységet kifejteni nem fog".

A presbiteri szövetség körútja. Ez a szövetség 1877-ben alakult, első gyűlését Edinburghban tartotta. Célja az, hogy a presbiteri egyházszervezetet elfogadó ref. egyházakat tömöritse. Két ágra oszlik, a nyugatira és keletire. A nyugatihoz tartoznak az amerikai, a keletihez az európai egyházak. Most a keleti ág tartotta gyűléseit. 1913-ban lesz a két ág együttes gyűlése Skóciában, Aberdeenben. A magyarországi körút állomásai Pápa, Komárom, Sárospatak, Szatmár, Debrecen, Kolozsvár, Budapest. Szept. 17–18-át Kolozsvárt töltötték.

Dr. Baltazár Dezső püspök beiktatása aug. 15-én történt meg nagy fénnyel és nemcsak a tiszántúli egyházkerület, hanem az egész protestánsvilág nagy érdeklődése mellett. Az egyházkerület majdnem egyhangúlag választott egy fiatal és radikális embert s ezért — amint ref. közlönyökben olvassuk — mindenki valami újnak a kezdetét várta A beiktatási ünnepély részleteivel nem foglalkozunk, de kiemeljük, hogy programmbeszédéről ritka nagy elismeréssel szólnak a lapok. A Ref. Szemle szerint „egyik-másik nyilatkozata lapidáris tételként hangzott, melyben az álláspont precizitását csak a megfogalmazás csíszoltsága mulja felül . . . Nyugodt erő volt minden szava; szenvedélyekre való appellálásnak nyoma sem volt sem a hangban, sem a tartalomban ; sőt úgy tetszett, mintha az érzelmeket is készakarvást szorította volna le a meggondoltság". A beiktató beszédből közöljük a következő — általános érdekű — részleteket:

Akit tehát láttok: az vezér. Gyarló erőkkel, de alátámasztva Istennek kegyelme, népek bizodalma, erős elhatározás és reménységek által, melyeket „az Istenben vetek és hiszem, hogy azok a reménységek meg nem szégyenítenek" ; mert bizonnyal elhittem, hogy „az Isten kegyelme által vagyok, ami vagyok és az Ő kegyelme nem volt és nem lesz hozzám hiábavaló".

Minden vezér küzdelmeinek harcteret keres és vezérfényt, amely után megyen. A tér, amelyen futásomat elvégezni, nemes harcomat megharcolni és hitemet megtartani akarom, maga a valóságos, az egész élet, földi és égi boldogságukért tusakodó emberekkel. A vezérfény az evangélium ugy, amint az újszövetségi szentírásban megíratott.

„Jézus az út, igazság és az élet". Amerre ő vezet, megyek. Látom, mint kinálja pásztorainak, nyájának az életet, hogy használják mennyei Atyjának, ki az övék is, dicsőségére. Megyek tehát semmit sem gondolva az előítéletekkel, amelyeknek sötét szárnyú tiltakozása ott suhog a feledés sűrűjéből kireformált új útak felett.

Ha kinn a túlzó felfogás ellenáramlata követ emelne rám, vagy a fontoskodó elzárkózás synedriuma megostorozna is, amiket az én uramtól, Jézusomtól hallottam és láttam, azokat vígan és bátran hirdetni fogom és igyekezem bevinni az eleven életbe, a társadalmi élet minden ágazatába!

Az anyagelviség egyedül idvezítő tanát az erkölcsi szegénység, lelki alacsonyság és büntetéstől rettegő bűntudat közös tanácsa eszelte ki, hanyatló, beteg társadalmak lelkivilágának izgató szeréül. Viszont az anyagelviség minden jogosultságának teljes tagadása farizeizmus, amely kifelé begátol, befelé kihasznál. Az a szent pusztaság, amely látta a názáretti mestert csodákat tenni az éhező sokaságért, viszont a maga lelke javáért éhezni, sanyarogni, nagy tudományt tanítana nekünk, ha áhítattal meg tudnánk hallani; nagyobbat, mint a fentebbi túlzó irányzatok összes doktorai. Megtanítana szánni, könyörülni, áldozni, lemondani. Áthidalná azt a rettentő szocialis mélységet, melyben ez idő szerint harsog az osztálygyűlölet vérfagylaló harsonája. Péter apostolként felállítaná az „ékes kapuk" előtt könyörgő koldusokat s a „gazdag ifjúnak" több következetességet tanítana. Nem csábítana a számtani egyenlőség mese-szigetére ; de a testvéri megértés és méltatás emberi közelségébe hozná a csúcsokat és völgyeket. Megtanítana dolgozni, küzdeni minden kisértetekkel, küzdeni nemcsak a becsületes „ke-

nyérért“, hanem az „Isten igéjéért“ is. Megtanítaná a társadalmat, hogy a tisztes erőfeszítésnek adja meg az ellátás kellő mértékét a szolgálat minősége szerint Megtanítaná az államot, hogy ugyanazon vendégségben ugyanolyan „kenyérrel és hallal“ táplálja mindazokat, akik talpkövének épségéért: a valláserkölcsért és tudományért mint hivatalosak küzdenek. A tanítványok is ugyanazt az ételt és italt vették a szent vacsorában; még Judás sem volt kirekesztve, igaz, hogy feljebb sem méltatva a hívek és igazak felett.

A feszültség, amit az anyagi kérdések izzása a társadalomba bevitt, hatását a szellemi téren is érezteti. A hit a tudomány kezdik felmondani a testvériséget. A hit a tudománynak rombolást, destrukciót; a tudomány a hitnek visszafejlesztést, reakciót lobbant a szemére; holott egymástól elválva, mind a kettő az építés és haladás hatványozott tényezője lesz.

A tudomány szabad vizsgálódásának nem képezheti tiltó gátját a hit; annál kevésbé annak embercsinálta szabályai. Ha a hit igaz, vagyis ha alapját történelmi valóság, másfelől világos és szilárd belső meggyőződés képezi, akkor soha sem fog félni attól, hogy az ezerszemű tudomány boncoló asztalára kerül. Ezért nem féltem én a magam evangélium szerint református hitét semmi tudománytól, mert tudom, hogy minél nagyobb tüzet rak alá a próba, annál színaranyabb tisztaságban fogja azt kiáltani. Ezért nem félek én, ha a tudomány „tudakozza még az Istennek mélységeit is“; mert tudom, hogy azt a „fundamentumot, amelyen kivül mást senki sem vethet“, még a pokol kapui sem tudják lerontani. Félteni csak az emberi találmányokat lehet, amelyek hatalmi érdek esendő támasztékai; de amelyeknek sem a hithez, sem az idvességhez nincs semmi köze

Korunk egyik legaggasztóbb jellemvonása, hogy a hit ahelyett, hogy legtermészetesebb világát, az egyéni meggyőződést mélyitené, magasítaná, gazdagítaná, inkább intézményszerű, külső életet él. Bemegy pártostényezőnek a társadalmi és politikai küzdelmekbe s az iskolákat a nemzeti művelődés nemes babérja helyett a felekezeti érdek Eriszalmájáért állítja versenybe. Ez a fő indoka annak, amiért én az iskolák államosításának vagyok hive; de hive csak arra az esetre, ha az államosítás minden felekezet összes népiskoláira kiterjed; mert részleges államosítással a verseny reánk nézve kedvezőtlen esélyeit szaporítani őrálló tisztemmel ellentétesnek tartanám. Addig is, mig az iskolák egyetemes államosításának nagy reform-időszaka elérkezik: az iskolák viszonyos és egyenlő jogi és anyagi helyzetének ma még hiányos biztosításával s az egyház alkotmányán belüli önkormányzati szabadságának fejlesztésével lehet megelőzni a még nagyobb károkat.

A különböző egyházaknak nem az a hivatásuk, hogy már az iskolákban kezdjék megvonni s kinn az életben mélyíteni a hitelvi ellentéteket, vallásbeli különbözőségek és a felekezeti gyűlölködés árkait; hanem, hogy a bennük rejlő intellektuális erővel és erkölcsi hatással emeljék az egyént a hétköznapi élet sivársága, gyötrelmei fölé és állítsák be a szeretetnek abba a szent közösségébe, amelynek palládiuma a haza. Ennek erejét fokozzák, fényét emeljék, hatalmát gyarapítsák, hogy majd midőn pihentető kebelén helyet ad testünk nyugalmának, lelkünket emeljék a reménység szárnyain abba az országba, amelyről, csak sejtünk, de amely felől egy ember sem, egy egyház sem rendelkezhetik, sem úgy, hogy kinyithatná, sem úgy, hogy becsukhatná; mert az egyedül a mindenható Isten birodalmában vagyon.

Kérem és várom, legjobb törekvésemmel azon leszek, hogy az állam a békesség művében segítségre jöjjön; és a felekezeti békesség alapokmányát az 1848. évi XX. t.-ket minden vonatkozásában végrehajtva egyenlő és igazságos osztályt szerez gyermekei között, hogy ne legyen módja elmerülni egyiknek a gazdaságban, másiknak a nyomorúságban; mely mindkettő kárvallásra szokta vinni az erkölcsöket vagy legalább is idegenséget és keserűséget szerez a testvérek között.

De maradjunk bár tovább is szegénységben, alányomott megkülönböztetésben vagy lépjünk bár be a megszolgált jólét családi otthonába: az új idők követelményeihez nevelt papi nemzedékekkel, a hitélet mélyítésével, a lelki gondozás hatékony felkarolásával, a történelmi alapok megőrzésével, egyházalkotmányunknak és intézményeinknek kor- és elvszerű kiépítésével; a lelkészi és világi elem egyensúlyos érvényesülésével, az egyetemes papság varázsával; a tudománnyal, aminek levegőt, szabadságot adunk, a hittel, amit az evangéliumból veszünk; a józan erkölccsel, amit arra építünk és a szeretettel, ami mindennél nagyobb, hazánkat s benne egyházunkat Isten dicsőségére hiven szolgálva, bátran megyünk a jövő elé, melynek reménységét Istenben vetjük.

Ez a jövendő most várakozással néz reám. Igájától nem tartózkodom. Hozzátört az élet. Küzdelmétől nem vonogatom magam. Benne nőttem. Veszedelmeitől nem félek. Megszoktam. Töviseit, szenvedéseit elfogadom. Régi ismerősök.

Csak egytől félek. A csalatkozástól. Nem a magamétól. Hiszen gyarlóságomat jól ismerem. Hanem a tietektől, akiknek kezébe felettébb való mértéket adott felőlem a szeretet.

Kettő vigasztal. Egyik, hogy mindig mindent nyilván szólottam és tettem; tehát senkit sem hitettem magam felől. Másik, hogy „akik az Urban bíznak, azoknak erejük megújul. Szárnyat nevelnek, mint a sasok. Futnak és nem fáradnak el, szállnak és nem lankadnak meg“.

Középiskolai vallástanárok képesítése a reformátusoknál. Az egyet. konvent 1911. évi jegyzőkönyve szerint a vallástanári képesítés alapfeltétele: a két lelkészképesítő vizsga letevése. Ezenkívül külön középiskolai vallástanári képesítő vizsgát is kell tenni, mely írásbeli és szóbeli vizsgálatból áll s mely alól csak azok menthetők föl, kiknek lelkészi oklevelükön kívül valamely középiskolai szakcsoportból oklevelük van. A vizsgálat tárgyai: magyar nyelv és irodalom, filozófia-történet, nevelés- és oktatástan, a hazai oktatás és protestáns iskolázás története, a középiskolai vallástanítás módszertana.

A ref. theologiai akadémiák tanulmányi és vizsgálati rendjében a konvent több változtatást eszközölt. A tantárgyak közé új tárgyúl fölvette: Bevezetést a cura pastoralis és belmissióba; a bölcsészeti tárgyak közé a nemzetgazdaságtant, különös tekintettel a munkáskérdésre és kisebb gazdasági existenciák létföltételeire. A lelkészképzés ezzel közvetlenebb kapcsolatba jut a gyakorlati élettel, mert már az előkészület idején figyelmeztetik arra a munkamezőre, amelyen a papnak gyakorlati lelkészkedése alatt vezető szerepet kell betölteni.

A közoktatásügyi tárca költségvetése. Lukács László pénzügyminiszter a képviselőház okt. 12-iki ülésén terjesztette elő az 1912 évi állami költségvetést. Az új költségvetésben a pénzügyminiszter 14,700.000 koronával irányoz elő többet a vallás- és közoktatásügyi tárca javára, mint a f évi kiadás volt, A többletben a harmadik egyetem felállításának költsége 2,000.000 koronával, a már meglevő felső tanintézetek fejlesztése 1,090.000 koronával, a középiskolák fejlesztése s támogatása 2,960.000 koronával, új áll. iskolák felállítása 500.000 koronával, a nem állami el. iskolák segélyezése 350.000 K-val, a budapesti új Nemzeti Szinház építése 600.000 koronával, az egyházak segélyezése 900.000 K-val, a nem állami tanítók fizetésének kiegészítése 950 000 koronával szerepel. A miniszter bejelentette 500 új néptanítói, 150 új óvónői, 80 új felső nép- és polgári iskolai tanítói állás szervezését.

„Tűzoltó nap". A „Magyar Országos Tűzoltó Szövetség" azon kéréssel fordult a közoktatásügyi miniszter urhoz, hogy a tűzoltászat fontos ügyének megismertetése, valamint a gyermekek s közvetve a nép érdeklődésének a tűzoltóságok szervezése és működése felé terelése céljából rendelje el az iskoláknak egy „Tűzoltó nap" tartását.

Felhívjuk a hozzáértőket, hogy alkalmas költeményeket, felolvasásokat, kis színdarabokat, dialógokat stb beküldeni sziveskedjenek. A kiválóbb műveket kívánatra, szerényebb díjazásban is részesítjük.

Cím: „Iskolai Ünnepeink" szerkesztősége, Marosvásárhely.